

GAṄGĀNĀTHA JHĀ GRANTHAMĀLĀ

(६)

General Editor

DR. BHĀGĪRATHA PRASĀDA TRIPĀTHĪ 'VĀGĪŚA ŚĀSTRĪ'

Director, Research Institute

Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya

Varanasi

VIŚṆUDHARMOTTARAPURĀṆAM

[CITRASŪTRAM]

By

DR. ASOKE CHATTERJEE ŚĀSTRĪ,

M. A. (Double), D. Phil., Vācaspati, Mahopādhyāya, D. Lit., Dip. Ger.,
Griffith Prizeman (Double), Umesh Chandra Vidyāratna Prizeman,

Professor and Head of the Department of

Purāṇetiḥāsa

Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya

Varanasi

VARANASI

1971

Published by :
Director, Research Institute,
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya
Varanasi

गङ्गानाथ झा-ग्रन्थमाला

(४)

प्रधानसम्पादकः

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

अनुसन्धानसंस्थानसञ्चालकः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

(चित्रसूत्रम्)

सम्पादकः

डॉ० अशोक चटर्जी शास्त्री

एम्. ए० (द्वितीयम्) डी० फिल., डी० लिट्., डी० जर्., पञ्चतीर्थः, महोपाध्यायः,

पीफोय प्रोव्हीजमेन (द्विवारम्) उमेराचन्द्रविद्यारत्न प्रोव्हीजमेन

प्राध्यापको विभागाध्यक्षश्च

पुराणेतिहासविभागे

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी

वाराणस्याम्

२०२८ तमे वैक्रमाब्दे

१८९३ तमे शकाब्दे

१९७१ तमे क्रिस्ताब्दे

प्राप्तिस्थानम्—

प्रकाशनविभागः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वाराणसी-२

मूल्यम् ७)२५ रूप्यकाणि

प्रास्ताविकम्

चित्रशब्दस्य मौलोऽर्थो नानावर्ण इति । ऋग्वेदसंहिताया नानावर्णच्छटामनुष्यायता ऋषिणा वर्णितं सूर्योदयप्रसङ्गे—“चित्र देवानामुदगादनीक चक्षुमित्रस्य परुणस्यात्नेः” (१, ११५, १) इति । गद्यपीठ सायणेन सूर्यस्य मण्डलम् आश्रयंकरमिति प्रत्यपादि, तथापि सूर्यमण्डलस्य नानावर्णच्छटासंबलितत्वं प्राप्तञ्चिबम् । अयमर्थे परतोऽपि संस्कृतवाङ्मये लोकभाषासु चातिरोहितः । सबलत्वादेव चित्रसप्ततिः । काम भवेत् सा रेखादिभिर्वा विन्दुभिर्वा । नानावर्णकविन्दुद्वादीना चयनेनैव चित्रम् । निरुक्ते (१२, ६, १) तु चित्र चापनीर्यं मंहनीर्यं धनमिति । तद् धन हेमं सबलत्वादिस्त्व वा भवेत् । मणिमुक्तादिरूपेण बाह्विध्य-रूपोऽर्थश्चित्रशब्दस्य (ऋ० १, ९, ५) द्रष्टव्य । नानावर्णो भवति कर्बुरः, तिलकरूपो वा । अत एव संपन्नसत्रममूरादिशब्दस्य शब्दस्य प्रयोगः सामान्यः । ऋग्वेदसंहिताया (४ ३२, २) चित्रिणो नाम चित्रकर्मयुक्ता—‘चित्र चित्रिणोष्व । चित्र कृणोष्युतये’ इति । ‘स चित्र चित्र चितयन्तमस्मे चित्रसत्र चित्रतम यथोषाम्’ (६, ६, ७) इह चित्रशब्दो वैचित्र्यार्थपरः—चित्रसत्र = विचित्रबल, चित्रतमम् = अतिशयनाश्रयंभूतमिति । उप काले रश्मिशब्दस्य विशेषणीभूतं चित्र विचित्रार्थकमाश्रयार्थकं वा । एव तावच्चित्रे दीप्तिरपि । भारोपीयभाषायाम् आद्यः कण्ठध्वनिः—‘(स्) काइत्’ इति । शीतता स्पष्टता मेति तदाकृतम् । अवेस्तासावादासपि चित्रपदमभिध्मन्ति तादृशमेवार्थम् । प्रादेशिकीषु भाषासु नानावर्ण-चिह्नयुक्तरूपोऽर्थो दृश्यते । तानि चिह्नानि केवल रजतरूपाण्यपि भवितुं शक्यन्ते । ‘सोवर्णंस्त्वं मृगो मूरगा चित्रो रजतविन्दुभिः’ इति वाल्मीकीयं रामायणमनुसोलनीयम् ।

भारते वर्षे चित्राय भित्तिचित्राङ्कप्रथा प्रायते । अनेकत्र गुरान्भित्तिषु शिलामु वा रचितानि तादृशानि चित्रानि चित्रात् सुरक्षितानि । इदमाद्य भवेत् स्वरूपम्—‘धीर्न चित्रोयते वम्मादनिस्तो चित्रकर्मणा’ (कथास० ६, ५०) । चित्रणार्थे वाल्मीकीये रामायणे चित्र-कर्मति शब्द । चित्रेण कर्मणा’ इत्युग्वेदसंहितायाम् (८, ३६, ५) अपि प्रयुक्तः । परतरतु तज्जातं क्रियाशौचलेन तिलाम्बुनारम् । ‘विलेनैव व्यवहारेण’ इति मनुस्मृतिलोकं व्याख्यात-यता कुल्लूकभट्टेन चित्रकर्मोदिविलेन कथ्येति व्यक्तम् । पाणिनिना चित्रशब्दस्य प्रयोगः शौचरूपोऽर्थे कृतः (द्र० ४, ४, ५५) । अत एव मृदङ्गवासनं चित्रमस्य मार्दङ्गकः, माहृदुकिच, शार्ङ्गकिचः, सूषो तिलमस्य मौषिकः, शाङ्गिकः, शम्बुकिचः, शौचिकः, मोरजिचः, वैणिकः, वैणिक इत्यादयः प्रयोगा ऊह्याः । क्वचित् तु पञ्चैव चित्रिणो मताः—

‘तथा च तन्तुवायञ्च नापितो रजकस्तथा ।

पञ्चमममंकारदध कारवः चित्रिणो मताः ॥ इति ।

तत्र सध्रीपीनम् 'शिल्प कर्मरत्नादिकम्' (अमर० २ १० ३५) इत्यत्र कला नृत्यगीतादिरूपा चतुर्षु भेदभिन्नेति । आदिना सुवर्णकारादिकर्मकरग्रहः । अत एव 'शिल्पनिष्पन्न' (३, १, १४५) इति पाणिनीये सूत्रे शिल्पशब्दस्य क्रियाक्रीडालाभकत्वाद् नतक-रजक-गायकादीनामपि शिल्पितम् । विष्णुधर्मोत्तरपुराणे गीतनृत्यवादित्रचित्रमूर्ती-त्यादिरूप क्रमो वर्णित । इमे सर्वे गीतकारादयः शिलान इत्यभिव्यक्ति ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणाधारेण चित्रकर्मव्यवसायिनामुत्पत्तिं श्रुद्वागर्भे विश्वकर्मणः सकाशाद् वर्णिता । पराशरपद्धतौ तु 'स्थपत्येव चान्धिका चित्रकारो व्यजायत' इति । रामायणकाले महाभारतकाले चैव जातिव्यवहृत—चित्रकार इत्यलेख्य कृत्वा स्थापितवानसि' (५, १४७ २२) इति । महाभारते 'पठे चित्रनिर्वापितम्' (१३ पर्वणि) इत्यपि दृश्यते । कालिदासेन सूत्रेण 'ऊनीलित तूलिकयव चित्रम्' (कुमार० १, ३१) इति चित्रनिर्माणो-पकरणवर्चा कृता । तत्रशास्त्रे क्रियावादान्तश्चित्रमूर्तिमन्दिरादिनिर्माणविधिदर्शनीय ।

शिल्परूपण विनाङ्कनप्रक्रमा भेदेदालेखनेनति तत्पर्याय आलेखनमित्यपि । ऋग्वेदसंहितायाम् (६, ५३, ७)— आ रिख किकिरा वृणु पणीना हृदया कवे' इत्यत्र पणीनाम = वणिजाम्, हृदया = हृदयानि आ रिख = आलिखेत्यर्थ । एवमेव रेखैव लेखा । विन्हादित्नामी रेखानिरेव चित्रग्रन्थम् । विष्णुधर्मोत्तरपुराणे सहकाररसेन कामिन्याश्चित्र पुथिव्या नारायणो मुनिविदधाविति चित्रारम्भकथा । पुथिव्या रजोवहुलाया रेखा अन्तरा न स भवश्चित्रनिर्माणस्येति तदालेख्यम् । 'आलेख्ये चैव लेख्ये च निष्णातः' इति 'अष्टावद-पदालेख्यं रम्यामालिखितामिव' इति च रामायण वर्णनेन शिल्परूपताजेन कर्मणेति स्पष्टम् । 'अहोरूपमालेख्यस्य (शकु०), 'सुवदनामालेख्येऽपि प्रिया समवाप्य' (विश्वमो०) इति कालिदासेन एववयवसंस्थानस्याद्यतनचित्रस्येव सुपरिबायकत्व निर्दिष्टम् ।

रेखादिचित्राधारक मूर्तिनिर्माणम् । वास्तुप्रस्थानानाधारेण चित्रमूर्त्योरभेद । विष्णुधर्मोत्तरपुराणेऽपि चित्रवर्णनसक्तौ व्यासो मूर्तिलक्षणमुक्तवान् । मद्यप्युद्देशसंहिताया प्रतिमास्त वा नास्ति वेति मृश जातो विमश, तथापि मयह दशममण्डलीय. (१०, १३०, ३) मन्त्र उद्धृमते—

व्वासीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्य किमासीत् परिधि क आसीत्' इति । विश्वसर्जनीपापरवत् प्रजापतिना सृष्टे यजे विश्वस्य सृष्टारो विश्वसृजो देवा विश्वसर्जनाय त यज्ञमन्वतिष्ठन् । तस्मिन् समये जगतोऽनुत्पत्तेर्जगदन्त पातिनो यामोपकरणभूता पदार्था कथमासन्नित्यनया प्रश्न क्रियते । यदा सर्वे देवा प्रजापतिमवजन्त तदानी तस्य यज्ञस्य प्रमा = प्रमाणम् इयत्ता कथभूताऽऽसीत् । हविष्प्रतियोगित्वेन मीयते = निर्मायत इति प्रतिमा = देवता । सिन्धुसभ्यतावशेषेषु प्रतिमाप्राप्तिश्चिरात् साध्यति तदीया सत्ताम् ।

रामायणे (६, ७१ ३५) 'प्रतिमा सृष्टी हृत्वा सीतेयमिति दक्षिता' इति प्रतिमानिर्माणप्रमाणम् । 'प्रतिमाश्च प्रकल्पन्ते' इत्येतादृशादि बहून्मुदाहरणानि तत्र विलम्बे ।

महानारते त्वापसीना हिरण्यीनां च प्रतिमानामुल्लेखः । तत्र (६, १, ७६) प्रतिमानामालेखनमप्युदाहृतम् । हरिवंशपुराणे तु लवणनाष्ठमय्योऽपि प्रतिमा वर्णिताः । शत्रुञ्जय-
माहारम्ये (१०, १८७) प्रतिमानन्तरा प्रमादस्य तैर्यवय साधितम् । एव तावत् प्रसाद-
निर्माणात् प्रभृत्येव सिद्धयति चित्रमूर्त्यादीना रचना । महामुनिपाणिनिकाले तृणचर्मकाष्ठादि-
निर्मितस्य प्रतिमापरपर्मायस्य प्रतिवृत्तेरासीत् सुप्रतिष्ठितो व्यवहारः । बन्धजीवेभ्यः
रास्यादीना रक्षणार्थं तृणमयस्य पुसो रचनापि पाणिनीये काले विज्ञाताऽभूत् । देवलकार्ता
जीविकार्यास्वविक्रीयमाणामु प्रतिवृत्तिषु कल्पप्रलयस्य सुप्त्वाद् वामुदेवः, सिय स्कन्द इत्यादयः
प्रयोगा विज्ञायन्ते । देवल्का वामुदेवादीना प्रतिमा प्रतिगृह्य गृह्याद् गृह् मिश्रभाषा अटन्ति ।
तदुक्तम्—

अर्चामु पूजनाहसि चित्रकर्मघञेषु च ।

इवे प्रतिवृत्तौ लोप कनो देस्पयादिषु ॥ इति ।

भारते वर्षे भुचिराद् विद्यते वास्तुविद्याप्रतिष्ठति नास्ति विवादावतरः । ऋग्वेद-
सहिताया प्रथित पाकयासनो वास्तोष्पतिर्येन वाभुविद्याधिपतिनया । मत्स्यपुराणेऽष्टादश-
सम्याकानाम् आचार्याणा नामान्यासाद्यन्ते । तत्र पुरन्दरस्याप्युल्लेखः । अग्निपुराणे
पञ्चविंशतिसस्याका बृहत्सहिताया च पराशरकश्यपभरद्वाजा इति त्रय आचार्या उल्लिखिता ।
एवमेवाग्याभ्यपि इत्यन्ते तामानि वास्तुशास्त्रोपदेशकानाम् आचार्याणाम् ।

पुराण सनुवेद-वेदाङ्ग-दर्शन-भूगोल-समोल-वास्तु वाग्यप्रभृतीनां विद्याना विवरणार्थमनो
विश्वदीप्त इति विदन्त्येव विविधविद्याविद्योतमानमानसा विद्वांसः । महापुराणातिरिक्तोप-
पुराणादीनामसहस्रेषता । यद्यपि तेषा सर्वेषा समालोचनात्मकाना सस्करणाना प्रकाशनाय
बहुत्र प्रयत्न आरभ्यते, तथापि नाद्यापि समग्रानि गौरभ्य तदीयम् । उपलभ्यमानेषु
पुराणेषूपपुराणेषु च वास्तुविद्यासामग्रया वास्तुशास्त्रगतसामग्रया मह, विविधप्रदेशस्थैः
विलिपिभि सप्रत्यपि प्रयुज्यमानसर्वभ्र सह तुलना महते लाभाय सभवेत् । कश्यपशिल्प-
शास्त्रे पट्टविद्यारण्यपटलेषु (पट्टचत्वारिंशत्पटलाद् एकाशीनितमपटल पाचत्) विविधानां
मूर्तीना लक्षणानि वर्णितानि । सद्बुद्धभाषित बुद्धप्रतिमालक्षणम् इति शिष्यशास्त्रीय पुस्तकमपि
सस्वतीभवनमालाया प्रकाशितचरम् ।

महामानसप्रदाये बुद्धप्रतिमा निर्मायते स्म, न तु हीनयानसप्रदाय इति द्वयोर्मदं
प्याचशानाना केषाश्चिद् विश्वागः । हीनयाने तयोमोऽ देवाना वृत्ता भूतय इति नास्ति
सास्त्रे विदवासे किमपि तद्यम् । विहृत्तदेशान्तर्गतेऽनुराधपुरे मुविद्याला बुद्धप्रतिमा कर्त्तव्य-
त्रनमनोहारिणी । सिंहलो हीनयानस्य महत् कर्मम् । तत एव हीनयानस्य द्योदवारुमयस्य
च प्रचारो नेदीयम्तु इयामवर्मादिरेतेषु सजातः । बुद्धप्रतिमानिर्माणप्रचारो नून पावनपित्त्य-
प्रभावाविनिर्मुक्तः । हीनयानसप्रदाये भगवतो बुद्धस्य प्रतिमा प्रादेशाविनिमिता । तस्य

भगवतस्तथागतस्त्वचनाय तल्लीलोद्धोषकानि चिह्नान्येव प्रदर्शितानि—जन्मसूचक पद्यम्, निष्कमणसूचकोऽयम्, बोधिप्राप्तिसूचकश्चाश्वत्थ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरपुराणान्तर्गत चित्रसूत्रमिदं डॉ० अशोकदास्त्रिमहोदयेन पञ्चमातृका उपजीव्य महता परिश्रमेण संपादितम् आलीढप्रत्यालीढादिमुद्राणां चित्रैर्घृतम् । चित्राणां परिचायकस्य भग्निजिह्वाभकेन प्रास्तुविद्याचार्येण कृतस्य 'चित्रलक्षणम्' इति प्राचीनस्य ग्रन्थस्य त्रिविष्टपभाषानयोऽनुवाद एवोपलभ्यते । तस्यानुवादस्माप्यनुवादः शार्ङ्गभार्यायां प्रकाशितश्च । पान्तारैरप्यस्ये शिल्पशास्त्रीये ग्रन्थे चित्रपदेन पूर्णपूति, अर्धचित्रपदेनार्ध-मूर्तिः, चित्राभासपदेन चाऽऽलेख्यमिति त्पावृतम् आनन्द-के-कुमारस्वामिना । यद्यपि विष्णु-धर्मोत्तरपुराणीयचित्रसूत्रस्याधारेण गीतं बाह्यं नूत चित्रं मूर्तिश्चेत्यानुपूर्व्येण प्रवर्तन्ते, तथापीह 'सहकाररसं गृह्य ज्योतिं चक्रे चरस्त्रियम् । चित्रेण सा ततो जाता रूपयुक्ता अराप्यराः' इत्यारम्भाद्येनापि ग्रन्थकृता ग्रन्थभागे मूर्तिनिर्माणप्रक्रियैव वर्णिता । डॉ० अशोकदास्त्रिणा संपादितेनानेन चित्रसूत्रेण विद्वज्जना नूतं श्रीणिता, छात्रजना जिज्ञासुजनाश्च ध्रुवमुपश्रुता इति विश्वसिति ।

मातृकानवम्भ्याम्
२००८ वैश्रमाब्दे
वाराणस्याम्

भागोरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'
अनुसन्धानसंस्थानसंचालकः
धाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये

मुखवन्धः

महापुराणानि यथा हिन्दुसामाजिकजीवनस्याधाररूपेण समादृतानि तथा उपपुराणानामपि आदर चिरन्तनै क्रियते स्म । किन्तु महदिद दौर्भाग्यस्य स्यान्नं यदपूर्वतममिदं वस्त्वपि पाश्चात्यैस्तथास्मद्-देशीयैरपि विद्वत्कुलमूर्धन्यैः सावज्ञ परिहीयत इति । प्राचीनभारत-गौरवस्य विशदीकरणे, अनन्यसाधारण्या संसृते-दृढीकरणे, ऐतिहासिक-तत्त्वाना नवीनीकरणे तथा धर्मकर्मध्यानधारणादीना विचारधाराणा यथायथ निर्धारणे एषा महानुपयोग इति निर्विचिकित्स वक्तुं शक्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरोपपुराणमिदमतिमहत् । इदञ्च पण्डिताना मतानु-सारेण ईशवीये एवादशशतकाभ्यन्तरे विरचितम् । त्रिलम्बात्मक-स्यास्य चित्रसूत्रमतिवैशिष्ट्यमावहति । तृतीयखण्डस्य पञ्चत्रिंशद्ध्याया-दारभ्य एकोनचत्वारिंशदध्यायपर्यन्तमस्य विस्तरः । प्राचीनभारतीय-प्रतिमालक्षणानामस्यास्य विशुद्धपाठनिर्णयं सुकठिन एव । नर्कान्दव परिश्रम्य मातृका निरोह्य तथा प्रमादभूयिष्ठान् मुद्रितान् ग्रन्थपाठाश्च सम्पगालोच्य साम्प्रतमनुसन्दधानाना दृष्टिपथमानीयते । विष्णुधर्मोत्तरस्य एवाधिका हस्तलिखितपुस्तिका भिन्नभिन्नस्थानेषु उपलभ्यन्ते । वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयेऽप्य विष्णुधर्मोत्तरं द्वे हस्तलिखितपुस्तके वर्तते, तथा पूनानगर्या पुस्तिकाद्वयम्योपलब्धिर्भवति । एव 'वम्बे' इत्याख्यं नगरे एषा पुस्तिका अस्ति । एता सर्वा उपलभ्यन्ते तथा वेङ्कटेश्वरसस्वरण बडोदासस्वरण च सर्वथालोच्य ग्रन्थोऽप्य प्रस्तूयते । पादटीकाया च + चिह्नमतिरिक्तपाठप्रोधकं तथा × निह्नं तत्तत्पुस्तकं अशोऽप्य नास्तीति सूचयति । 'ने इत्यनेन वेङ्कटेश्वरसस्वरणं व' इत्यनेन च बडोदासस्वरणं सूचयते ।

ग्रन्थस्यान्यातिवैशिष्ट्याद् दुर्दृष्ट्वाच्च अर्थबोधे पदपद महा-नन्तराय साधारणपाठवानामनुसन्दधता विद्यायिना विद्यायगनिना

पण्डितानां च वैमनस्यमुपस्थापयतीति एतदर्थम् अन्ते अस्य कश्चित् हिन्दीभाषया अनुवादोऽपि सन्निवेशितः । तथा ग्रन्थोद्घृतानां केषाञ्चन पदविशेषाणां विशदीकरणाय मूर्तिमानप्रसङ्गस्य परिष्करणार्थं कतिपय-भङ्गचादीनाम् अवबोधनाय (यथा वैशाखपदम्, आलीढपदं, प्रत्यालीढपद, विद्गलस्थान, तालः, अङ्गुलिः, मूर्धाविस्तारः, करतलपरिमाणं, हस-पुरुषः, ऋज्वागत स्थान, पार्श्वगत स्थानम्) च चित्रादिकं प्रदत्तम् । नूनम् एतेन अतिसूक्ष्मविषयस्थापि अनायासेनैव बोधः स्यादिति सम्भावयामि । मुख्यपृष्ठस्यसूर्यचित्रं भारतीयसंग्रहालयाधिकारिणः समुपलब्धम् ।

अवसरेऽस्मिन् विश्वविद्यालयप्रकाशनसमितेः सदस्या विशेषतः श्रीमन्त उपकुलपतयो बलरामोपाध्यायास्तथा अनुसन्धानसञ्चालकाश्च धन्यवादार्हाः । एतेषामाग्रहातिशयेनैव ग्रन्थोऽयं प्राकाश्यं नीतः ।

हिन्दीभाषान्तरीकरणे श्रोकपिलदेवनिपाठो तथा श्रीराजेन्द्रपाण्डेयश्च यथायथ साहाय्यं कृतवन्तौ । चित्रादिसंग्रहविषये श्रीमदिन्दिराचरण-पाण्डेयः, श्रीदेवनारायणमिश्रस्तथा श्रीप्रबोधनारायणोऽवस्थी च कृत-यत्ना आसन्नि एभ्यः कृतज्ञतामाविष्करोमि ।

ममान्तेवामो डा० रामाभिलाषत्रिपाठो तथा अनुसन्धानच्छात्रः श्रीजगदीशप्रसादशुक्लश्च लेखनप्रसङ्गे प्रयासमाश्रितवन्तौ ।

विश्वविद्यालयमुद्रणालयाध्यक्षस्तथास्यावरकर्मचारी च यथायथ स्वल्पेनैव कालेन मुद्रितः स्यात् तथा दृष्टिं दत्तवन्तौ ।

अस्मिन् ग्रन्थे यदि काश्चन त्रुटयः सञ्जाताः स्युः मम तर्हि दृष्टिदोष एव तत्र कारणं भवेदिति तां अविगणय्य मामनुगृह्णीयुर्विद्वांस इति सप्रश्रयं प्रार्थये ।

नराणां प्रसन्नं शारयासाससत्तरो विष्कामो एणमुत्तमं यथा ननेत वा विवेके
 वानकृतिः स्मृता दृश्यः चमयाभावाद्युपाणानिसर्वथाः करश्च ये सतारश्चान्
 तस्योक्तानुपसतमं तपुर्वचित्रविरोपान्त्रिं परमस नने प्रमाणपलाकेतु
 वद्व्यास्पतः शृणु देसाभरूयमालेच्योरुवकः शिशकस्तथा विजयाः प्ररुवाः प
 चतयावत्यामिन्वताम उच्छ्रयायासन्न्यास्तसर्वत्रेयाः प्रमाणतः स्वेनेको
 न्मोनेन शतमस्याधिकभवेत् प्रमाणनयेहेस्म्यभइस्यतयातरत् बलेभिरधि
 केतेपमानव्यस्यतयान्ये शनचरुवकस्योक्तरोन शशकस्यच शरस्त्रागुल
 विस्तारस्तान्त्र्यभिधीयते युगन्फेवद्युतभारः शारो स्त्रीयः प्रकीर्तितः दोवता
 लातथा नेवपादतस्य वजाननी नेवानन्या नया शोरेना मिसान्तममुदुतः ता
 वद्युनाभि दूरपेट्टट्याल्लवष्वर केरुतान्त्रिभागः स्यात्मानववरने भवेत् ता
 नव प्रागम फोक्तले नरोपदिमन्त्रके मध्यमेदुत्तचित्तयुमिशिरे को प्रकीर्तितम्
 तानः शोक्ताः करोरानेवाइसेसरशापुत्तौ प्रवीहतावदशोत्तवत्साथमद्याए
 के एतदायामनः शोक्तमानेहेसशोपायिब गूनेनवानसारेण शोपाणमपिके
 स्पयेत् प्रायामपरिणाहाभासमाः सर्वनराधिपा ॥ सामान्यतस्तेन एषप
 नाणशोक्तमयाहेस्वनराधिपस्य प्रत्यगमानवमयोस्मान् समासनेकोपुलागेने
 सिह ५ इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे प्रभाकोषे पञ्चमस्कंधे नतीयेकाडे चित्रस्त्रे का पा

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

[चित्रसूत्रम्]

प्राक्कथनम्

अष्टादशमहापुराणवद्रूपपुराणानामपि प्रामाण्यं प्राचीनत्वं चा-
कामेनापि स्वीकर्तव्यम् । सर्वेष्वेव महापुराणेष्वेवाम् उल्लेखः परिचयः
प्रसङ्गश्च उपलभ्यते । किन्तु यद्यपि इमानि, महापुराणानि इव सम्मान-
महंन्ति, तथापि महापुराणप्रभावातिशयात् न तादृशी दृष्टिमाक्रष्टं
शेकुः । भारतीये जनसमाजे च पुराणपदेन महापुराणस्यैव स्वीकाराद्
उपपुराणानां नैतादृश आदरः । यद्यपि महापुराणमतानुसारेण उपपुराणानि
तेषामुपभेदा एव, न स्यातन्व्यमहंन्ति; किन्तु वस्तुस्थितिर्न तथा ।
स्वतन्त्ररूपेणैषां स्थितिः सर्वैरेव स्वीक्रियते । बहुनियन्वकारैः एभ्यो
विभिन्नानामंशानां नाम्ना उद्धृतिः, पृथिव्या वहुषु स्थानेषु मातृका-

१. मतपुराण ५३।५९ क, ६३

उपभेदान् प्रवक्ष्यामि तेषां यः सप्रतिष्ठितः ।

... ..

अष्टादशमहापुराणेषु पृथक् पुराणं प्रवक्ष्यामि ।

विज्ञानीष्वं द्विजधेष्ट्याऽऽनेभ्यो विनिर्दिशाम् ॥

रघुपुराण ७.१२।७९, १०८३

उपभेदान् प्रवक्ष्यामि तेषां यः सप्रतिष्ठितः ।

... ..

अष्टादशमहापुराणेषु पृथक् पुराणं प्रवक्ष्यामि ।

विज्ञानीष्वं द्विजधेष्ट्याऽऽनेभ्यो विनिर्दिशाम् ॥

मग्नानाम् एषां स्वातन्त्र्येणावस्थानमित्यादिभिः उपपुराणानि महत्त्वं प्रमाणपदवी च भजन्ते ।

महापुराणानां संख्याविषये नामविषये च प्रायशः सर्वेषामेवैकमत्य-
मस्ति; किन्तु न तथा उपपुराणविषये । यद्यपि कूर्मस्कन्दपद्मरुद्रब्रह्म-
वैवर्तादिमहापुराणेषु अन्येषु निबन्धेषु च महापुराणवदुपपुराणसंख्या
अष्टादश एव स्वीकृता, तथापि—

“अन्यारश्च संहिताः सर्वा भारीचकापिलादयः ।
सर्वत्र धर्मकथने तुन्यसामर्थ्यमुच्यते ॥”

इत्याद्युक्तिभिः अष्टादशातिरिक्तानां विशिष्टानाम् उपपुराणानां
प्रामाण्यमपि अभ्युपगम्यते । अथ उपपुराणानां नामानि सर्वत्र भिन्न-
रूपाणि । वस्तुतस्तु तान्यसंख्यानि इत्येव मन्तव्यम् ।

शैवब्राह्मशाक्तवैष्णवेत्यादिभिर्धर्मैः महापुराणानि भिद्यन्ते तथा उप-
पुराणानामपि अयं भेदः सम्भवति । वैष्णवान्युपपुराणानि यथा—
विष्णुधर्मम्, विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, नरीसहपुराणम्, क्रियायोगसार-
पुराणम्, कल्किपुराणम्, आदिपुराणम् इत्यादीनि । सौराणि उपपुराणानि
यथा—साम्बपुराणम्, सूर्यपुराणम्, सौरधर्मपुराणम्, सौरधर्मोत्तर-
पुराणमित्यादीनि । शाक्तोपपुराणानि यथा—देवीपुराणम्, कालिका-
पुराणम्, महाभागवतम्, देवीभागवतम्, नन्दापुराणम्, सारदा-
पुराणम्, बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणम् इत्यादीनि ।

एषां मध्ये विष्णुधर्मोत्तरपुराणमतिमहद् वैष्णवोपपुराणम् । सण्ड-
प्रपात्मकेऽथ चटुविधानि वैचित्र्यपूर्णानि आलोचनानि प्राचीनभारतस्य
संस्मृतं विशदयन्ति, गौरवं द्रष्टवन्ति, इतः पूर्वमनालोचितानि
वस्तूनि आलोचयन्ति च ।

विष्णुवर्मोत्तरपुराणस्य रचनाकालमवलम्ब्य पण्डितेषु बहुविवादः प्रचलति । डा० वयुलारमतेन अयं ग्रन्थः ईशवीयपञ्चशतोत्तरकाले एव सृष्टः^१ । विण्टरनिस्समतानुसारेण पुराणमिदं ६२८ आरभ्य १००० ईशवीय-शतकाभ्यन्तरे विरचितम्^२ । स्टेला क्रैमरिश^३ तथा आर. सी. हाजरा^४ ईशवीयपञ्चशतवर्षाभ्यन्तर एव अस्य विरचनं समाप्तमगात् इति मन्येते ।

अस्य प्रथमखण्डे भृगोलवर्णनं, पातालवर्णनं, भागंवराचरित्रं, मन्वन्तरादीनि, तिथिमुहूर्तसम्बन्धीनि ज्योतिष्शास्त्रविषयकाणि, सृष्टिक्रमः, उर्वशीपुरुवरसोः संवादः, श्राद्धं, व्रतमाहात्म्यं, दीपदानविधिः, विष्णुपूजा, यक्ष-रक्षःपिशाचादीनां प्रादुर्भावः, भरतमाहात्म्यमित्यादयो विषया एकोनसप्तत्युत्तरेषु द्विशताध्यायेषु विस्तृत्य समुपलभ्यन्ते । द्वितीयखण्डस्तु त्र्यशीत्युत्तरशताध्यायात्मको मुख्यतया राजधर्मविषयकः । तत्र राजधर्माणामानुपूर्व्यालोचनायसरे तीर्थप्रशंसा, श्रीचरित्रं, व्रतादीनि, पुरुषकारप्रशंसा, चतुर्वर्ण-चतुराश्रमव्यवस्था, विष्णुपूजा, कर्मविषयाः, गायत्रीमाहात्म्यं, ज्योतिर्विद्या, धनुर्वेद इत्यादीनि आलोचितानि । विशालतमः विष्णुवर्मोत्तरस्य तृतीय-खण्डः पञ्चाशदुत्तरत्रिशताध्यायात्मकः । अत्रोपलब्धानां विषयाणां बहु-वैचित्र्यम् अनुसन्धानसञ्चालकानां प्राचीनभारतीयैतिह्यविदां दृष्टिमाकर्षति । गायत्र्यादीनि वृत्तानि, संस्कृतप्राकृतभाषाव्याख्यानम्, अलङ्काराः, इतिहासाः, काव्यं, नाट्यसूत्रं, गीतलक्षणम्, आतोशं, नृत्तस्थापनं, नवरसाः, नृत्यगुद्राः, चित्रसूत्रं, विभिन्नदेवप्रतिमानिर्माणं, मन्दिरस्थापनं, मूर्तिप्रतिष्ठा, व्रत-माहात्म्यं, सप्तदशोत्तरशताध्यायात्मिका हंसगीता, (अत्र हंसरूपी विष्णुः ऋषिभ्यो बहुविधान् विषयान् श्रावयामास) विष्णुमाहात्म्यप्रतिपादकानि आख्यानानि इत्यादिविषयान् गृहीत्वा खण्डोऽयं प्रवर्तते ।

१. इण्डियन एण्डिगिरी, वाःपुम १९, १८९० पृ. १०८

२. हिस्ट्री ऑफ इण्डियन लिटरेचर, १, पृ. ५८०

३. जर्नाल ऑफ दी डिपार्टमेंट ऑफ सेटल, वाःपुम ११, पृ. ३

४. इन्डोज इन दि उपपुतान्, वाःपुम १, पृ. ११२

तृतीयखण्डस्य पञ्चत्रिंशत्तथायादारभ्य ऊनचत्वारिंशत्तथायापर्यन्तं चित्रसूत्रस्य मुरपतया विस्तरः । (अत्र केपुचनाध्यायेषु चित्रसम्बन्धिनी काचिदालोचना वर्तते ।) एष्वेवाध्यायेषु चित्रवलाया समग्रं वर्णनमुपलभ्यते । विष्णुधर्मोत्तरे इतः पूर्वं चित्रसम्बन्धिव्याख्यानं नास्ति । सुप्राचीनाया भारतीयचित्रकलाया बहुषु पुराणेषु विशेषतः मत्स्याग्निवायु-स्कन्दगरुडब्रह्माण्डभविष्यनारदीयमहापुराणेषु पर्याप्ता चर्चा उपलभ्यते । किन्तु इमानि सर्वाणि पुराणान्यपि चित्रकलालोचनाया विष्णुधर्मोत्तर-पुराणापेक्षया अकिञ्चित्कराणीति वक्तुमुचितम् ।

प्रसङ्गतोऽत्र प्रश्नकर्त्रा वज्रेण (धीकृष्णपोत्रस्य अनिरुद्धस्य पुत्रवज्र) उपस्थापिता देवतारूपनिर्माणसम्बन्धिनी विचिकित्सा महर्षिमाकण्डेय निराकरोति । तत्र इमाः माकण्डेयस्योक्तय द्रष्टव्याः —

“चित्रसूत्रं न जानाति यस्तु सम्यग् नराधिप ।
प्रतिमालक्षणं वेत्तुं नाशक्यं तेन कर्हिचित् ॥

विना तु नृत्तशास्त्रेण चित्रसूत्रं सुदुर्विदम् ।
जगतोऽनु क्रिया कार्या द्वयोरपि यतो नृप ॥

आताद्य यो न जानाति तस्य नृत्तं सुदुर्विदम् ।
आतोद्येन विना नृत्तं विद्यते न कथञ्चन ॥

न गीतेन विना शक्यं ज्ञातुमातोद्यमच्युत ।
गीतशास्त्रविधानज्ञः सर्वं वेत्ति यथाविधि ॥

संस्कृतं प्राकृतं चैव गीतं द्विघटमुच्यते ।
अपभ्रष्टं तृतीयं तु तदनन्तं नराधिप ॥

देशभाषाविशेषेण तस्यान्तो नेह विद्यते ।
गीतं पाठवशाद् ज्ञेयं स च पाठो छिद्यते मतः ॥
गद्यं पद्यं च धर्मज्ञ गद्य मंकथया स्मृतम् ।
पद्यं छन्दोविशेषेण छन्दश्च बहुधा भवेत्”

अस्य अयमेव निष्कर्षं देवतारूपनिर्माणेन सह चित्रस्य, नृत्तसूत्रस्य, आतोद्यस्य, गीतस्य, देशभाषायाश्च अविच्छेद्य सम्बन्धः ।

चित्रसूत्रस्य पञ्चत्रिंशोऽध्याये आयामोच्छ्वायो वर्ण्यते । तत्र नारायणाभिवेद्यो मुनिः समागतानां देवरमणीनां वञ्चनाथं आन्नवृक्षस्य रसं गृहीत्वा भूमौ काञ्चन अभिनन्द्यकान्तिं दिव्यां स्त्रीमूर्तिमद्भित्तवान् । अस्मादेव चित्रात् ऊर्वशी समजनि । अस्यां दिव्यं रूपं विलोक्य सर्वाः अप्सरसः व्रीडामापन्नाः तत्स्थानं परित्यजुः । इत्थं स नारायणो मुनिः सुलक्षणं चित्रं निर्माय अच्युतं विश्वकर्माणमध्यापयामास ।

अस्मिन् चित्रसृष्ट्युपाख्याने एकादिकं वैशिष्ट्यं वर्तते । प्रथमतः भारतस्य चतुःपट्टिकलासु प्रायशः सर्वा एव कला यथा प्राचीनैः ऋषिभिः सह संबद्धाः संश्लिष्टाश्च (यथा भरतस्य नाट्यशास्त्रम्), तथा इमां चित्रविद्यां अपि नारायणाख्यो मुनिः प्रवर्तितवान् । द्वितीयतः स मुनिः इमां विद्यां वास्तुविद्याप्रवर्तकं विश्वकर्माख्यं देवमध्यापयामास । एतेन वास्तुविद्यायां सह अस्य चित्रकर्मणः सुसस्पृष्टः सम्बन्धः सूचितो भवति ।

चित्रसूत्रं विवृण्वता मुनिना अनं नृत्तेन सह अस्य कश्चन घनिष्ठः सम्बन्धोऽपि प्रतिष्ठापित इति प्रागेवोक्तम् । यथा नृत्तेन तथा चित्रेणापि त्रैलोक्यस्य सामान्यसत्ता अनुव्रियते । अतः नृत्ते याश्च दृष्टयो भावाभिव्यक्तयश्च येषां च अङ्गोपाङ्गानामलक्षणाणां च मुद्राः स्थितिर्गतिश्च उपलभ्यन्ते ताः सर्वा यथायथं चित्रेऽपि उपनिबद्धाः । किन्तु एतेन नेदं प्रतिभाति यत् नृत्तचित्रयोः सर्वात्मना अभिन्नत्वम् । विष्णुधर्मोत्तरस्य नृत्ताध्यायेषु आयामोच्छ्वायादीनि प्रमाणानि नोक्तानि, तानीमानि चित्रवैशिष्ट्यघटकी-

तृतीयखण्डस्य पञ्चत्रिंशद्वाध्यायादारभ्य ऊनचत्वारिंशद्वाध्यायपर्यन्तं चित्रसूत्रस्य मुरयतया विस्तरः । (अत्र केपुचनाध्यायेषु चित्रसम्बन्धिनी काचिदालोचना वर्तते ।) एष्वेवाध्यायेषु चित्रकलायाः समग्रं वर्णनमुपलभ्यते । विष्णुधर्मोत्तरे इतः पूर्वं चित्रसम्बन्धिव्याख्यानं नास्ति । सुप्राचीनाया भारतीयचित्रकलायाः बहूषु पुराणेषु विशेषतः मत्स्याग्निवायुस्कन्दगरुडब्रह्माण्डभविष्यनारदीयमहापुराणेषु पर्याप्ता चर्चा उपलभ्यते । किन्तु इमानि सर्वाणि पुराणान्यपि चित्रकलालोचनाया विष्णुधर्मोत्तरपुराणापेक्षया अकिञ्चित्कराणीति वक्तुमुचितम् ।

प्रसङ्गतोऽत्र प्रश्नकर्त्रा वज्रेण (श्रीकृष्णवीरस्य अनिरुद्धस्य पुत्र-वज्र.) उपस्थापिता देवतारूपनिर्माणसम्बन्धिनी विचिकित्सा महर्षिः मार्कण्डेयः निराकरोति । तत्र इमाः मार्कण्डेयस्योक्तयः द्रष्टव्याः —

“चित्रसूत्रं न जानाति यस्तु सम्यग् नराधिप ।
प्रतिमालक्षणं वेत्तुं नाशक्यं तेन कर्हिचित् ॥

विना तु नृत्तशास्त्रेण चित्रसूत्रं सुदुर्विदम् ।
जगतोऽनु क्रिया कार्या दयोरपि यतो नृप ॥

आतोद्यं यो न जानाति तस्य नृत्तं सुदुर्विदम् ।
आतोद्येन विना नृत्तं विद्यते न कथञ्चन ॥

न गीतेन विना शक्यं ज्ञातुमातोद्यमन्युत ।
गीतशास्त्रविधानज्ञः सर्वं वेत्ति ग्रथाविधि ॥

संस्कृतं प्राकृतं चैव गीतं द्विविधमुच्यते ।
अपब्रष्टं तृतीयं तु तदनन्तं नराधिप ॥

“ ”

देशभाषाविशेषेण तस्यान्तो नेह विद्यते ।
गीत पाठवशाद् ज्ञेयं स च पाठो द्विधा मनः ॥
गद्यं पद्यं च घर्मज्ञ गद्य संकथया स्मृतम् ।
पद्यं छन्दोविशेषेण छन्दश्च बहुधा भवेत्”

अस्य अयमेव निष्कर्षं देवतारूपनिर्माणेन सह चित्रस्य, नृत्तसूत्रस्य, आतोद्यस्य, गीतस्य, देशभाषायाश्च अविच्छेद्य सम्बन्धः ।

चित्रसूत्रस्य पञ्चत्रिंशोऽध्याये आयामोच्छ्वायो वर्ण्यते । तत्र नारायणाभिधेयो मुनिः समागतानां देवरमणीनां वञ्चनायंम् आन्नवृक्षस्य रसं गृहीत्वा भूमौ काञ्चन अभिनन्द्यकान्तिं दिव्या स्त्रीमूर्तिमङ्कितवान् । अस्मादेव चित्रात् ऊर्वशी समजनि । अस्यां दिव्यं रूपं विलोक्य सर्वा अप्सरसः व्रीडामापन्ना तत्स्थानं परित्यजुः । इत्थं स नारायणो मुनिं सुलक्षणं चित्रं निर्माय अच्युतं विश्वकर्माणमव्यापयामास ।

अस्मिन् चित्रसृष्ट्युपाख्याने एकाधिकं वैशिष्ट्यं वर्तते । प्रथमतः भारतस्य चतुःपट्टिकलासु प्रायशः सर्वा एव कला यथा प्राचीने ऋषिभिः सह संबद्धा सरिल्लिप्याश्च (यथा भरतस्य नाट्यशास्त्रम्), तथा इमां चित्रविद्यां अपि नारायणारयो मुनिः प्रवर्तितवान् । द्वितीयतः स मुनिः इमां विद्यां वास्तुविद्याप्रवर्तकं विश्वकर्माख्यं देवमव्यापयामास । एतेन वास्तुविद्यया सह अस्य चित्रकर्मणः सुसंस्पृष्टं सम्बन्धं सूचितं भवति ।

चित्रसूत्रं विवृण्वता मुनिना अनं नृत्तेन सह अस्य कश्चन घनिष्टं सम्बन्धोऽपि प्रतिष्ठापित इति प्रागेवोक्तम् । यथा नृत्तेन तथा चित्रेणापि त्रैलोक्यस्य सामान्यसत्ता अनुक्रियते । अतः नृत्ते याश्च दृष्टयो भावाभिव्यक्तयश्च येषां च अङ्गोपाङ्गानामलवाराणां च मुद्रा स्थितिर्गतिश्च उपलभ्यन्ते तां सर्वां यथायथं चित्रेऽपि उपनिबद्धाः । किन्तु एतेन नेदं प्रतिभाति यत् नृत्तचित्रयोः सर्वात्मना अभिन्नत्वम् । विष्णुधर्मोत्तरस्य नृत्ताध्यायेषु आयामोच्छ्वायादीनि प्रमाणानि नोक्तानि, तानीमानि चित्रवैशिष्ट्यघटकी-

भूतानि पदानि एवात्र चित्रसूत्रे विश्लिष्य प्रतिपाद्यन्ते । यथा ताललया-
दीनामेकमत्येन एव नृतस्य गीतेऽथोत्कर्षस्तथा च सुसंस्थितायामद्वारा
सुनिर्दिष्टोच्छ्वायमाध्यमेन च चित्राणां सोकर्यं विधीयते । शरीरस्याङ्ग-
प्रत्यङ्गादीनां परिमाणवर्णनप्रसङ्गेन प्रथमतः पुरुषशरीराणां पञ्चधा भेदः
समुल्लिखितः । हसः, भद्रः, मालव्यः, रुचकः, तथा च शशकः ।
एतेषामुच्चता प्रस्थानुसारेण तुल्या स्यात् । अर्थात् दक्षिणबाहौ दक्षिण-
पार्श्वे प्रसारिते अथ वामबाहौ वामपार्श्वे प्रसारिते सति दक्षिणहस्तस्य
मध्याङ्गुलेरारभ्य वामहस्तस्य मध्याङ्गुलपर्यन्तं यत् मानं स्यात् तदेव
सम्पूर्णोच्छ्वायस्य परिमाणं भवेत् । तदिदमुक्तम्—

“उच्छ्वायायामतुल्यास्ते सर्वे ज्ञेया प्रमाणतः” इति ।

एषा पञ्चविधाना परिमाणमङ्गुलमानेन प्रदत्तम् । यथा—हसा अष्टोत्तर-
शताङ्गुलपरिमिता । भद्राः पडुत्तरपरिमेया । मालव्याः चतुरधिकशताङ्गुल-
परिमेयाः । रुचकाः शताङ्गुलपरिमेयाः । शशकाश्च दशोनशताङ्गुल-
परिमेयाः । स्वेन एव अङ्गुलमानेन इमे सर्वे परिमापयितव्याः । द्वादशा-
ङ्गुलिभिरेकस्तालो भवति । प्रसङ्गेऽस्मिन् अङ्गुलिपरिमाणस्य सुस्पष्टोऽर्थो
विश्लेषणीयः, येन तालमानस्यापि बोधो जायेत ।

सुप्राचीनकालात् मूर्तीनाम् उच्यतानिरूपणविषये अङ्गुलिः यद्वा ताल एव
मानत्वेन प्रचलति । ऋग्वेदीयपुरुषसूक्ते पुरुषः सगग्रं विश्वं व्याप्य स्थितः,
अपि तु दशाङ्गुलेनास्याधिक्यमासीद् विश्वापेक्षया इति प्रसिद्धम् । शतपथ-
ब्राह्मणेऽपि (१०।२।१।२) प्रजापतिपञ्चवेदिं पञ्चाङ्गुलमानेन परिमापितवान्
इत्येतद्विहितं वर्तते । श्रुत्वसूत्रेषु च वेदिनिर्माणप्रसङ्गे अङ्गुलिरेव मानत्वेन
गृहीतं इत्यादीनामुल्लेखः प्रसिद्धः । वस्तुतस्तु मानाङ्गुलमात्राङ्गुलदेह
लब्धाङ्गुलभेदात् अङ्गुलमानस्य त्रैविध्यमुपलभ्यते । तत्र तु मानाङ्गुलस्य
स्वरूपं बृहत्संहितायाम् इत्यं निर्ूपितम्—

“जालान्तरगे भानो यदणुतरं दर्शनं रजो याति ।
तद् विद्यात् परमाणुं प्रथमं तद्धि प्रमाणानाम् ॥
परमाणुरजोवालाग्रलक्षायूक ययोऽङ्गुलं चेति ।
अष्टगुणानि यथोत्तरमङ्गुलमेक भवति संख्या ॥”

किन्तु प्राचीनभारतीयप्रतिमानानलक्षणग्रन्थेषु ईदृशस्याङ्गुलपरि-
माणस्य न तथोपयोगिता वर्तते, यथा अपरेषाम् अङ्गुलमानानाम् । यस्तु तस्तु
अप्ययाना यत् स्थूलत्वं तत्तु अङ्गुलमानत्वेन यत् परिचित तदपेक्षयात्यन्त-
मेव महत् । मात्राङ्गुलमानं तु सापेक्षमेव । प्रतिमानिर्मातु प्रतिमानिर्माप-
यितुर्वा हस्तद्वयेषु परस्परभिन्नदिशि प्रसारितेषु सत्सु दक्षिणहस्तस्य
मध्यमाङ्गुलाग्रभागात् आरभ्य वामहस्तमध्यमाङ्गुलाग्रभागपर्यन्त स्थानमेव
अङ्गुलमाननिर्धारणस्य मूलमासीत् । मात्राङ्गुलस्य व्याख्यानान्तरमपि
शुक्रनीतिसारे प्रतिपादितम् । तद्यथा—

“पल्लवाना चतुर्भागा मापनाङ्गुलिका स्मृता ।”

अत्र पल्लवपदेन नून हस्तमुष्टि अथवा करतलस्थान बोद्धव्यम्
(कालिदासस्य रघुवशम्—“रुतेव सनद्धमनोज्ञपल्लवा-३।७) ।

अस्माकं मते भारतवर्षस्य प्राचीनयुगे अथवा मध्ययुगे प्रतिमाना
मानलक्षणे देहलव्घ्राङ्गुलमानमेव सर्वपेक्षया प्रसिद्धम् । बृहत्सहिताया
प्रतिमाया दैर्घ्यप्रत्यस्य परिमाणवर्णनप्रसङ्गे उक्तं वर्तते—

“स्वैरङ्गुलप्रमाणैर्द्वादशविस्तीर्णमापनं च मुखम्” इति ।

मट्रोत्पलस्तस्य टीकायाम् अत्र स्थितं स्वपदम् इत्य व्याख्याति—
“यस्मात् काष्ठात् पापाणादिकाद् वा प्रतिमा त्रियते तद् दैर्घ्यं पीठप्रमाण-
विवर्जितं द्वादशभागविवर्जितं कृत्वा तत्रैको भागो नवधा कार्यं सा अङ्गुलसंज्ञा
भवति । यस्मादष्टाधिकमङ्गुलशतं प्रतिमाप्रमाणं वक्ष्यति स्वैरङ्गुलप्रमाणैरिति

प्रतिमाया स्वैरात्मीयैरङ्गुलप्रमाणै मुखं वदनं द्वादशाङ्गुलानि विस्तीर्णं विपुल-
मायत च दीर्घं कार्यम्” । अर्थात् यस्य पीठस्योपरि प्रतिमाया पाददेशात्
मस्तकपर्यन्तं यत् मानं तस्य अष्टोत्तरशततमभागस्तु एक अङ्गुलः भवेत् ।
हयशीर्षपञ्चरात्रेऽपि अस्य स्पष्टतया उल्लेखो दृश्यते—

“अभिप्रेतप्रमाणं तु नवधा प्रविभाजयेत् ।
नवमे भास्करैर्भक्तेर्भावः स्वाङ्गुलमुच्यते ॥”

तथा च नारदपुराणेऽप्युक्तम्—

“विम्बमानं तु नवधा प्रोच्छ्रायात् संविभाज्य वै ।
भागं भागं ततो भूयो भवेद् द्वादशधा द्विज ॥
तदङ्गुलं स्याद् विम्बस्येति ॥”

सर्वत्रैव प्रतिमाया अष्टोत्तरशततमभागं प्रति सर्वेषां दृष्टिराकृष्यते ।
वैखानसागमेऽपि (द्वाविंशतितमेऽध्याये) देहलब्धाङ्गुलस्य सुस्पष्टं लक्षण-
मित्य वदन्ति—“वेत्रोत्सेधं तत्तालवशेन विभाज्यैकांशदेहलब्धाङ्गुलं
तदष्टांशं यवमिति ।” वैखानसागमे प्रतिमामानलक्षणस्य अयं क्रमः प्रदत्तः ।
एकाङ्गुलेन एका मूर्ति (इन्दु, विश्वम्भर, मोक्ष, उक्त.), द्व्यङ्गुलेन
एका कला (गोलक, अश्विनी, युग, ग्राहण., विहग, अक्षि, पक्ष.),
त्र्यङ्गुलेन एक अग्निः (रुद्राक्षि, गुणः, अणं, काल, शूल., राम, वर्ग.,
मध्य.), चतुरङ्गुलेन एक भेद (प्रतिष्ठा, जाति, कर, अज्ञानन, युग,
सूर्य, तुरीयम्), पञ्चाङ्गुलेन एको विषय. (इन्द्रिय., भूत, इषु, सुप्रतिष्ठ.,
पृथिवी), षडङ्गुलेन एकं कर्म (अङ्ग, रस, समयः, गायत्री, कृत्तिका,
कुमारानन, कौशिक, ऋतु), सप्ताङ्गुलेन एका पाताल. (मुनि, धातु,
लोकः, उष्णिक, रोहिणा, द्वीपः, अङ्गम्, भम्भोनिधि), अष्टाङ्गुलेन एक.
लोकपाल. (नाग, उरग, वभ्रु., अनुष्टुप्, गण.), नवाङ्गुलेन एका

नाडो, पङ्क्तिः), एकादशाङ्गुलेन एक रद्र (त्रिष्टुप्), द्वादशाङ्गुलेन एकः तालः (वितस्तिः, मृस, यम, अकः) इत्यादीनि रूपाणि प्रवर्तन्ते । प्रतिमानिर्मातुः निर्मापयितुर्वा दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलस्य मध्यमपर्वणामपि अङ्गुलमानं कदाचित् सूच्यते, तत्तु मात्राङ्गुलान्तं पातीति मन्यामहे ।

तालप्रसङ्गे तु इदमधिकमुच्यते यत् वैखानसागमे तालसम्बन्धिमान यदुक्तं (द्वादशाङ्गुलिभिरेकस्तालो भवति) तत्तु प्रतिमानानलक्षणग्रन्थैरपि समर्थ्यते । तत्रोक्तं “द्वादशाङ्गुलितालं च वितस्तिर्मुखमेव च” । मत्स्यपुराणेऽपि तत्सजातीया उक्तिर्वर्तते—

“स्वकीयाङ्गुलिमानेन मुखं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ।”

किन्तु अत्र एक विषय प्रति अनुसन्धानसञ्चालकानां दृष्टिराकृष्यते । प्रतिमानानलक्षणसम्बन्धेषु प्राचीनग्रन्थेषु वराहमिहिरकृताया वृहत्सहिताया भट्टोत्पलकृतेषु अस्य टीकाग्रन्थेषु च तथा सम्बन्धसम्बद्धभाषितप्रतिमालक्षणे च प्राचीनमानत्वेन ताल इत्यस्य उल्लेखो न दृश्यते । अय सर्वेष्वेव ग्रन्थेषु अङ्गुलमानस्य स्वीकृतिरस्ति । यद् भवतु नाम, प्रतिमाया मानलक्षणपक्षे यथा अङ्गुलादीना ज्ञानमावश्यकं तथा तालमानज्ञानमपि अपेक्षते एव ।

विष्णुधर्मोत्तरपुराणेऽपि हसादीना पञ्चपुरुषाणां यत् मानं प्रदत्तं सर्वत्र एव तत्तु अङ्गुलानुसारेण अथवा तालानुसारेण । ग्रन्थमिममधिकृत्य हसस्य निम्नोक्तं मानं प्रतीयते । गुल्फपर्यन्तं पादस्य उच्चता तालस्य चतुर्भागात्मिका अर्थात् अङ्गुलत्रयम् । द्वे जङ्घे तु तालद्वयविशिष्टे अर्थात् एकस्या जङ्घाया उच्चता द्वादशाङ्गुलिः । जानुनी च पादवदेव स्याताम् अर्थात् द्वैर्घ्येण अङ्गुलत्रयम् । ऊरुद्वयं जङ्घावत् । लिङ्गादारम्य नाभिस्थानपर्यन्तमेकतालविशिष्टं स्यात् तथा च नाभिस्थलात् हृदयपर्यन्तमपि एकतालात्मकम्, एव च हृदयात् कण्ठपर्यन्तमपि स्थानं द्वैर्घ्येण

एकतालात्मक भवन्ति । कण्ठश्च एकस्य तालस्य त्रिभागं स्थानं व्याप्य (चतुरङ्गुल) वर्तते । वदनस्य दैर्घ्यं तु एकताल भवति । ललाटस्योपरि मस्तक तालपङ्कगयुक्त (अङ्गुलद्वयात्मकं) स्यात् । मस्तकादारभ्य पादपर्यन्तं यत् सम्पूर्णं स्थानं तस्य मध्यभागे लिङ्गं स्यात् । इयं नाम प्रतिमायां दीर्घता । करः एकतालात्मक, बाहुः सप्तदशाङ्गुल स्यात्, प्रबाहुश्चापि सप्तदशाङ्गुलः । इदमेव हसस्य प्रस्थानुसारेण मानम् । अवशिष्टानां चतुर्णां भद्रमालाव्यरुचकशशकादीनां एतदनुसारेण मानं कल्पनीयम् । सर्वे एव दैर्घ्यं विस्तारे परिधौ च समानमाना स्युः ।

पट्टनिशेषध्याये प्रतिमान्तर्गतानां मानं विचारितम् । मूर्धनोर्विस्तारः द्वादशाङ्गुल, ललाटस्य दैर्घ्यमष्टाङ्गुलिः, उच्चता च चतुरङ्गुलिः, कपोलौ च दैर्घ्येण चतुरङ्गुलौ, उच्छ्वायेण द्व्यङ्गुलौ स्याताम् । गण्डदेशौ पञ्चाङ्गुलौ, हनुश्च चतुरङ्गुलः स्यात् । कर्णरन्ध्रस्य विस्तारः एकाङ्गुल, कर्णस्य पाल्याख्यायां छटिकायां दैर्घ्यप्रस्थयोः कश्चित् निर्दिष्टो नियमो नास्ति । चतुरङ्गुलपरिमाणा नासिका, अग्रभागे अस्या उच्चता द्व्यङ्गुलिः, विस्तारश्च त्र्यङ्गुलिः, नासापुटस्तु एकाङ्गुलिः, अस्या विस्तारः द्व्यङ्गुलिः, ओठादारभ्य नासिकापर्यन्तं स्थानमर्धाङ्गुलम् । एकाङ्गुलं ओष्ठमानम्, मुखं चतुरङ्गुलायामम्, अरिः एकाङ्गुलपरिमितस्तथा चिबुकं द्व्यङ्गुलं, दन्ताः चतुरारिणः । तेषामुच्छ्वाय अर्धाङ्गुलं तन्मध्ये द्रष्टव्यं अष्टौ । मूलदंष्ट्राया उच्चता एकाङ्गुलस्य द्वादशभागात्मिका । अक्षिणी च अङ्गुलपरिमितोच्चे तथा त्र्यङ्गुलिपरिमितः अनयोर्विस्तारः । नेत्रान्तर्गतं यत् कृष्णमण्डलं तत्तु नेत्रत्रिभागपर्यन्तं स्यात् । नेत्रमध्यस्थतारा नेत्रपञ्चभागात्मिका । भ्रुवावपि अर्धाङ्गुलिर्विस्तृते । भ्रुवोरायाम् त्र्यङ्गुलं स्यात् । भ्रुवोर्मध्यवर्तिस्थानं द्व्यङ्गुलपरिमितं स्यात् । नेत्रान्तात् नर्णविवरपर्यन्तं स्थानं चतुरङ्गुलपरिमितं श्रीवाया विस्तृतिदंशाङ्गुलं यावत् तथास्या परिधिश्च एकाङ्गुलपरिमितः, स्तनयोर्मध्यवर्तिस्थानं षोडशाङ्गुलम्, स्तनमूर्तां तु षडङ्गुलपरिमितम्, स्कन्धसलग्नभागस्य बाहुमूलस्य

परिधि. षोडशाङ्गुलः, अग्रे चास्य परिणाहो द्वादशाङ्गुलः । करतलः
सप्ताङ्गुलपरिमितः देर्घ्ये विन्तारे च पञ्चाङ्गुलः, मध्यमिका तु पञ्चाङ्गुल-
परिमिता । प्रदेशिनी तयानामिका मध्यमिकाया. पूर्वदलहीना, कनिष्ठि-
कापि अनामिकाप्रदेशिन्यपेक्षया पूर्वदलहीना स्यात् । मर्वा अङ्गुलयः
समग्रिभागेन विभजनीयाः । नखाश्च पर्वार्धा स्युः, वृद्धाङ्गुलं द्विपवं-
परिमितं त्र्यङ्गुलात्मकम्, जठरन्य परिधि. द्विचत्वारिंशाङ्गुलपरिमितः,
नाभि. एकाङ्गुलः, कटिश्च द्वादशाङ्गुलपरिमिता, अस्याः परिधि. चतुश्च-
त्वारिंशदङ्गुलपरिमित. । अण्डकोपयोर्विस्तारः चतुरङ्गुलः, लिङ्ग तु देर्घ्येण
षडङ्गुलम् तथास्य परिधिः चतुरङ्गुलः स्यात् । लिङ्गात् ऊरुद्वयपर्यन्तस्थानं
चतुरङ्गुलपरिमितम् । अष्टाङ्गुलविस्तृतं जानु । जङ्घायाः अग्रभागश्च
द्वादशाङ्गुलपरिमित. । पादस्याग्रभागां पञ्चाङ्गुलात्मकौ चतुर्दशाङ्गुल-
विस्तृता । पादतलस्तु द्वादशाङ्गुलदीर्घं. षडङ्गुलविस्तृत. स्यात् । पादाङ्गुली
अङ्गुलदीर्घा स्याताम् । प्रदेशिनी अङ्गुलतुल्या स्यात् । अन्याश्च अस्या-
ष्टाशभागेन हीना. स्युः । वृद्धाङ्गुलस्य नखा वृद्धाङ्गुलापेक्षया भाग-
चतुष्टयहीनाः, तथा च द्वितीयाङ्गुले नखाः द्वितीयाङ्गुल्यपेक्षया भागार्धेन
हीनाः । शेषाङ्गुलीना नखाः तत्तदङ्गुल्यपेक्षया अष्टमभागेन हीनाः
स्युः । पाष्णी त्र्यङ्गुलविस्तृते तथा चतुरङ्गुलोच्छ्रिते स्याताम् ।

एतच्च हसार्त्तस्य पुरुषविशेषस्य मानम् । अन्येषा सर्वेषा निर्माणं तु
अनेनैव क्रमेण स्यात् ।

हसस्य मुखमतिमनोहरम्, मध्यभागश्च सुशोभनः, गतिश्च राजहसस्येव
मनोहारिणी स्यात् । सर्पराजस्य शेषस्येवास्य हस्तद्वयं सलीलं स्याच्च ।
तस्य नयने मधुवर्णे एव गात्रच्छविश्चन्द्रवदुज्ज्वला भवेत् । मद्रः पद्मवत् ।
बाहू स्थूलौ वृत्ताकारौ च । मातङ्गस्येव तस्य गतिः स्यात् । कपीलश्च
सुन्दररोमराजीभिः रद्धः । मालव्यश्च मुद्गाश्यामः, क्षीणमध्यः, आजानु-
लम्बितबाहुः कठिनस्कन्धो भवेत् । तस्य नासिका च हस्तिनः नासिका

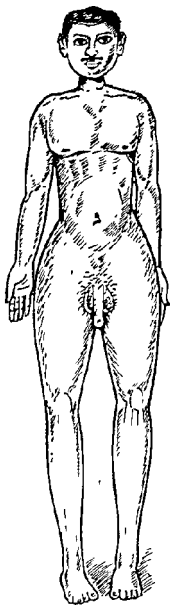
इव स्थूला मनोरमा । हनुद्वय पीवर स्यात् । रुचकस्तु शरदगोर, कम्बुश्रीव,
बलवान्, सत्यसन्ध, प्रकृत्या च रसिको भवेत् । शशको रक्तश्याम,
कर्बुरकः, पूर्णगण्डश्च स्यात् । अस्य नयने मधुवर्णे च स्याताम् ।

तत्परवर्तिनि सप्तत्रिंशत्तमेऽध्याये अङ्गप्रत्यङ्गमानानुसारेण पञ्च-
पुरुषाणां प्ररकत्वेन पञ्चल्लोप्रतिमानिर्माणेऽपि विधिरूपकल्पितः । इदं तु
प्रतिभातं भवति यत् उपर्युक्तायाः पञ्चपुरुषप्रतिमायाः स्वस्वलीरूपमप्यासीत् ।
किन्तु यथा हसादिद्रमेण पञ्चपुरुषमूर्तेः नामानि, सर्वेषां तेषां विस्तृत-
विवरणानि च प्रदत्तानि न तथा स्त्रीणाम् । आसा नामानि नोल्लिखितानि,
मान च यत् किञ्चित् प्रदत्तम् । ता सर्वाः पुरुषस्य समीपस्थाः कर्तव्याः । पुरुष-
मूर्तीनामपेक्षया अङ्गुलद्वय कृशः, तथा कटिश्च अङ्गुलचतुष्टयाधिका भवेत् ।

इत ऊर्ध्वं महापुरुषलक्षणमधिकृत्य किञ्चिदालोचितम् । यद्यपि
महापुरुष इत्येव पदमत्रोपलभ्यते, तथापि अस्य व्याख्यानवासरे चक्रवर्ति-
नृपाणां विवरणमेवोपन्यस्तम् । मत्स्यपुराणे चक्रवर्तिना लक्षणप्रसङ्गे उक्तं—

“महाधनुर्धराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्तिनः ।
सर्वलक्षणपूर्णास्ते न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥
न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाह्वु व्यासो न्याग्रोध उच्यते ॥
व्यासेन तूच्छायो यस्य अत ऊर्ध्वं तु देहिनः ॥
समोच्छ्रायः परोणाहो न्यग्रोधपरिमण्डलः” ॥

विष्णुधर्मोत्तरानुसारेण एषा चक्रवर्तिनृपाणां कटाश्च जालबद्धाः
कार्मा, भ्रुवोर्मध्ये क्षेमङ्करी ऊर्णा स्यात् । हस्तेषु तिस्रः मगोहराः शशक-
शोणितलोहिता ईषद्वक्रा रेखाः स्युः । इन्द्रगणिमेचकच्छविः केशः सूक्ष्मः,
लोचनलोभनीयः, स्नेहमिव स्रवन् स्यात् । अयं तु केशः पट्विद्यत्येन
परिचीयन्ते—(क) कुन्तलाः (गुच्छः), (ख) दक्षिणावर्तिः (वामतो

हमपुरुष

दक्षिणदिशि प्रवर्तिताः), (ग) तरङ्गाः (तरङ्गमाला इव उच्चनीचाः),
 (ग) सिंहकेशराः (सिंहस्य केशर इव आकुञ्चिताः), (ङ) वर्धरा. (दण्ड
 इव कठिनाः, (च) जूटटसरा. (जटावद्धा.) । यथा केशानामपि पङ्क्तिवत्त्वं
 तथा नेत्रेष्वपि विभिन्नता दृश्यते । आकारभेदेन अस्य पञ्चभेदाः
 परिकीर्तिताः । एषा परिमाणं लक्षणं च विशिलष्य आलोचितम् । मान-
 निर्णयप्रसङ्गे यवमानमिति बहुधा उल्लिखितम् । तद् यवमानं तु स्वकीया-
 ङ्गुलिमानत्वेनानुमेयं भवेत् । इमे पञ्चभेदाः स्वस्ववैशिष्ट्यमण्डिताः
 स्वभावप्रकाशकाश्च । (क) चापाकारा. (धनुराकृतिः) । योगमार्गे यथा
 अधःस्थिता भूमिं प्रति दृष्टिर्निवद्धा तथैव चापाकारस्य नयनस्य वैशिष्ट्यम् ।
 चापाकारं नेत्रं यवघ्न्यं भवति । (ख) मत्स्योदराः (मत्स्यस्य उदरवत्
 आयता.) । कामिजनानां तथा स्त्रीणां कृते तु मत्स्योदराकृतिर्नयन
 विधेयम् । यवचतुष्टयमेवास्य मानम् । (ग) उत्पलपत्राभा. (नीलोत्पलस्य
 पत्रमिव उज्ज्वलाः) । विषयेषु अनासक्तानाम् उत्पलपत्रनिभं नयनं कायम् ।
 पङ्क्त्यवमेवास्य मानम् । (घ) पद्मपत्रनिभा. (श्वेतपद्मपुष्पमिव मनोरमा.) ।
 भयभीतानां रोदधमानानां नेत्राणि पद्मपत्राकृतीनि स्युः । मानं तु
 नवयवम् । (ङ) शशाकाराः (शशक इव लोभनीयाः) । वेदनाविह्वलानां
 शशाकाकारं नेत्रं विधीयते । मानं दशयवकम् ।

अनेन प्रकारेण सर्वे ऋषयः पितरः देवाश्च कर्तव्याः । इमे सर्वे
 द्युतिमन्तः यथोचितभास्वरा भवेयुः । प्रमाणानुरूपमनिन्दितं बहुरेखस्थानै-
 राकीर्णं सरलाकृतिं सुकुमारं च स्यात् । किन्तु नेदमन्तिमवाक्यम् । सर्वेषा-
 मङ्गानां प्रत्यङ्गानां च यथायथं मानं विवेचितमिति सत्यम् । किन्तु तथापि
 निर्माणकर्तुं पटुत्वं च सर्वोपरि विराजते । स्वकीया प्रतिभामनुसृत्य
 स्वबुद्धयनुसारेणैव इमानि सर्वाणि विरचनीयानि । मूर्तीनां प्रतिमानां,
 चित्राणां च गुणाघायकत्वे निर्मातुः शाश्वतिकी प्रतिभा एव कारणं भवति,
 न केवलं प्रतिमानलक्षणशास्त्रविद्या ।

अष्टात्रिंशोऽध्याये देवप्रतिमाना नेत्राणि तथा मुखानि कोदृशानि कियत्परिमाणानि स्युस्तद्विषयेऽपि यथेच्छमालोचितम् । इदं तु अवधेयं यदत्र कुत्रापि 'देवा निमेषहीना भवन्ति' इत्यस्य आलोचनं न कृतम् । देवतानामुत्पलपत्राभं नयनं, कृष्णतारकमध्यं, रक्तान्तं च स्यात् । एतानि दीर्घपक्षमसमाच्छन्नानि, सुचारूणि तथा सुदृश्यानि भवेयुः । ईदृशानि नेत्राणि प्रजानां हितकारीणि भवन्ति । किन्तु यानि नेत्राणि पद्मपत्रान्तानि तानि तु श्रीशुक्लप्रदायीनि भवन्ति । एतानि मनोज्ञानि सुदृश्यानि विशालानि कृष्णताराणि, शुभलक्षणसमायुक्तानि, अन्तं दुग्धवत् श्वेतानि स्युः । नेत्रलोमानि अग्रे असरलानि भवेयुः ।

मुखं प्रसन्नं चतुरस्रं तथा सुसम्पूर्णं स्यात् । अत्र च विभिन्नानि शुभलक्षणानि स्युः । दीर्घमण्डलाकारा चक्राकारा त्रिकोणादयः देवप्रतिमा प्रजानां मङ्गलमिच्छद्भिः सपत्नं परिहृतव्याः । आसामक्षिणु पक्षमसु च यथोपयुक्तं लोमं विरचनीयम् । अन्ये अशास्तु लोमवर्जिता भवेयुः । तथा सौन्दर्यमासु प्रतिमासु आधेयं यथा इमाः सर्वाः षोडशवर्षीया लावण्यमव्यञ्चं प्रतीताः स्युः । पञ्चगुरुपाणां मध्ये हसस्य यन्मानं विश्लिष्य प्रागेव निगदितम् तदनुसारेणैव आसा देवप्रतिमाना मानं परिज्ञेयम् । वदनानि प्रसन्नानि दूष्यश्च सुस्मिताः स्युः । इमाश्च मुकुटकुण्डलहार-केयूराङ्गदादिभिः विविधैरलङ्कारैः भूषितव्याः, कण्ठे मङ्गलमाल्यं, गले पवित्रं यज्ञोपवीतं, श्रोणिदेशे च विलम्बिता मेखला, पदप्रान्ते नूपुरादीन्यां भूषणानि । आजानुलम्बितं कटिवासः, मनोहरं दुकूलम् । आसा प्रतिमाना दक्षिणं जानुं प्रदर्शनीयम् । मस्तकस्य ऊर्ध्वभागे तत्प्रमाणानुसारेण देवानु-कारिणी मण्डलाभा प्रभा विरचनीयाः । आसा प्रतिमाना कीदृशी दृष्टिः स्यात् तद्विषयेऽपि यथोचितमालोचितम् । आसा निर्माणेऽपि

१ कालशास्त्रे विक्रमोत्तरे तृतीयेऽङ्के — 'देवस्य अग्निमित्तिहि णअणेहि मीणा विहन्वोभादि ।

यथोचितः यत्नः आधेयः । ऊर्ध्वगामिनी अधोगामिनी तिर्यग्गामिनी दृष्टि-
परिहर्तव्या । तथा या च हीना, अत्रिका, दीना, क्रुद्धा, रूक्षा वा भवेत्
सापि परिहरणीया । ईदृग्दृष्टीना परिहारे कारणमपि पर्यालोचितम् ।
ऊर्ध्वदृष्टि मरणजापिका, अधोदृष्ट्या शोको लक्ष्यते, तिर्यग्दृष्टि घननाश-
कारिणी, हीनदृष्ट्या मरण द्योत्यते, अधिका दृष्टिः शोकजनयित्री,
दीनदृष्ट्या देव्यं सूच्यते । रूक्षा दृष्टिः सम्पत्क्षयकरी तथा क्रुद्धा दृष्टिभय-
विवर्धिनी स्यात् ।

प्रतिमानामुदरनिर्माणविधावपि केचन नियमा अनुसृतव्या । अनुदरी
अधिकोदरी, प्रतिमा विवर्जनीया । इमा यथावत् प्रमाणानुसारेणैव स्युः ।
वर्णं तु कान्तं स्यात्, सर्वथा रूक्षता वर्जनीया । अत्र क्षतव्रणादीनि स्यान्
न लभेरन् । यथा आनतं प्रतीयेत एतादृशी अधिकविवृति उदरवक्रस्य
न स्यात् । अन्य अधिकस्थूलता यथा समत्न परिहर्तव्या तथा अधिक-
सूक्ष्मतापि, अल्पोदरी प्रतिमा भयाय कल्पते, अधिकोदरी च मरणसूचिका ।
क्षतयुक्तं यदुदरं स्यात् तत्तु मृत्युजनकम् । हीनेन विनाशो द्योत्यते,
उदराधिक्यं शोकस्य कारणं भवेत्, तथा रूक्षवर्णविशिष्टेनोदरेण भयं
सूच्यते । यस्य उदरस्य मुखं विवृतं स्यात् तत्तु कुलनाशकरं भवेत् ।
प्रसङ्गेऽस्मिन् बृहत्सहिताकारमतमपि उदाहृतव्यम्—“घामावनता
पत्नीनां दक्षिणावनता हिनस्त्यायुः” ।

मण्डलाभा च स्थान विमाय मानानुसारं स्वस्थाने एव परिकल्प्य
निवेशनीया । प्राच्यदेशीया आभा च घननाशाय प्रवर्तते, दक्षिणाभा
मरणसूचिका, पश्चिमाभिमृन्विनी सुतनाशकारिणी, उत्तरदेशीया च भयवि-
वृद्धिमूलिका स्यात् । प्रमाणहीना मण्डलाभा नाशाय प्रवर्तते । अधिकाभया
देशनाशः सूच्यते, अश्लक्षणा मरणनिमित्तका, क्रुद्धा रूपनाशिनी भवेत् ।

न कदापि लक्षणविवर्जिता मानप्रमाणहीना प्रतिमा विरचनीया ।
ब्राह्मणश्रेष्ठैर्मन्त्रादिभिराहृता अपि देवास्तादृशी लक्षणप्रमाणवर्जिता प्रतिमा

नाश्रयेयुः । ईदृक्प्रतिमासु नित्यं पिशाचा देत्या दानवाश्च स्थानं लभन्ते । अतः सर्वप्रयत्नेन परिमाणहीना प्रतिमा वर्जनीया । मानलक्षणयुक्ता च सर्वा प्रशस्ता शुभकरा । इयं च आयुर्विधिनी, यशोऽभ्युदयविधायिनी, धनधान्यादिसमृद्धचुन्नतिकारिणी भवति । मानलक्षणपेता प्रतिमा धनधान्यादिकं नाशयति । देवप्रतिमा सदव शोभामण्डिता कर्तव्या । मूर्तीनां प्रतिमानां चित्रगतानामालेख्यादीनां गतिं शोभना स्यात् । सिंहस्येव वीर्यवती, वृषस्य इव मन्यरा, मातङ्गस्येव विद्वत्तपार्श्वा, राजहंसस्येव लीलागयी मनोहारिणी च गतिर्विधेया । मूर्त्यादीनि तथा चित्राणि नियमानुसारेण प्रकल्पितानि सन्ति निर्मातुं देशस्य राज्ञश्च सौभाग्यं सूचयन्ति । अतः सर्वप्रयत्नेन इमां सुलक्षणां कर्तव्या । सुलक्षणमेव सर्वसौन्दर्यस्याधारभूतम् आयुगरोग्यैश्वर्यदायकं परमं शुभम् ।

परवर्तिनि अध्याये चित्रस्य स्थानमवलम्ब्य आलोचनं प्रवर्तते । बहुमूल्यवति एवाग्निगणेशे प्रकृतपाठनिर्णयो न त्वनायाससाध्यः । विभिन्नासु मातृकासु निमग्नं कदाचित् मुद्रितश्रायं भागो बहुविचित्रपाठमुपस्थापयति, अतः बहुप्रयासमास्थाय एव पाठो निर्णयः । अत्र तु चित्रस्य नवस्थानमालोच्यते । अर्वाचीनकालेषु बहुषु वास्तुशास्त्रग्रन्थेषु चित्रकलासम्बन्धिषु पुस्तकेषु च इदं नवस्थानमवलम्ब्य बहु आलोचितम् । एषां ग्रन्थानां मध्ये समराङ्गणसूत्रधार (ईसवीये एकादशशतके), सोमेश्वरस्य अभिलाषार्थचिन्तामणि (ईसवीये द्वादशशतके), श्रीकुमारस्य शिल्परत्नम् (ईसवीये पौडशशतके) उल्लेखनीया पदवी भजन्ते । एतन्मध्ये समराङ्गणसूत्रधारस्य अयम् अश्वमूश प्रमादपूणः । यद्यप्यस्य एकोनाशीतितमेऽध्याये नवस्थानवर्णनप्रसङ्गे नववृत्तेरप्युल्लेखो दृश्यते तथा च साकल्येन ऊर्ध्वनिशत्स्थानान्यपि उपकल्पितानि, तथापि दुष्टपाठबाहुल्यात् अशस्याम्यं यदभिप्रेतं स्पष्टं वक्तव्यं न तदस्माभिरनायासेन ज्ञातुं शक्यते । सोमेश्वरस्य अभिलाषार्थचिन्तामणौ तृतीयेऽध्याये तथा श्रीकुमारस्य शिल्परत्ने चतुःषष्टितमेऽध्याये चित्रविषयको निबन्ध उपस्थापितः । किन्तु विषयेऽस्मिन्

ग्रन्थद्वयस्य ऐकमत्यं दृश्यते । उभयत्रपाठोऽपि प्रायशः न भिद्यते । एतादृशस्य पाठैवयस्य कारणमप्यस्ति । इमौ द्वौ ग्रन्थौ नवस्थान-विषये ब्रह्मसूत्रस्य तथा पक्षसूत्रस्य यः पाठः आसीत् तमवलम्ब्य एव प्रवर्तितौ वर्तते । विष्णुधर्मोत्तरपुराणे नवस्थानप्रस्थानात्मकोऽर्थो वर्तते । तत्र यद्यपि ब्रह्मसूत्रस्य पक्षसूत्रस्य वा नामोल्लेखो नास्ति तथापि विष्णु-धर्मोत्तरपुराणात् प्राक् कश्चित् पाठमवलम्ब्य एव अस्य पाठः प्रचलितो नास्त्यत्र सन्देहलेशोऽपि । किन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् शिल्परत्नाभिलपितार्थ-चिन्तामणोनाम् अस्मिन् विषये यन्मतवैपम्यं पाठपार्थक्यं च वर्तते तत् सम्यगालोचनीयम् ।

भोजस्य समराङ्गणसूत्रधारे एकोनाशीतितमाध्यायं सम्यग् विचार्य स्थिरीकृत्य यानि नवस्थानानि लभ्यन्ते तानि त्वित्यम्—ऋज्वागतम्, अर्ध-ऋज्वागतं, साचीकृतं, अर्धर्धाक्षम्—इमानि सर्वाणि ऊर्ध्वागतानि । एतान्येव यदा परावृत्तानि भवन्ति तदा नवीनस्थानचतुष्टयानां प्रादुर्भावो जायते । तानि यथा—ऋज्वागतपरावृत्तम्, अर्धऋज्वागतपरावृत्तं, साचीकृतपरावृत्तं, अर्धर्धाक्षपरावृत्तम्; नवमस्थानं तु पार्श्वगतम् । इदं च सदैव भित्तिकविग्रहं स्यात् । शिल्परत्नाभिलपितार्थचिन्तामणिषु मुख्यतया पञ्चस्थानस्योपलब्धिर्भवति । यथा—ऋजुः, अर्धर्धुः, साची, अर्धाक्षी (द्व्यर्धाक्षी), पार्श्वगतश्च । इमानि पञ्च मुख्यस्थानानि । एषां मध्ये प्रथम-चतुष्टयं परावृत्तं कृत्वा ऋजुपरावृत्तम्, अर्धर्धुपरावृत्तं, साचीपरावृत्तं, अर्धाक्षीपरावृत्तम् (द्व्यर्धाक्षीपरावृत्तम्) इति साकल्येन नवस्थानानि समुपलभ्यन्ते । मार्कण्डेयवचनानुसारेण रूपाणां शुभाकारविकाराणि नानावर्णधराणि स्थानानि नवसंख्येयानि । तानि यथा ऋज्वागतम्, अनृजुः, साचीकृतशरीरम्, अर्धविलोचनं, पार्श्वगतं, परावृत्तं, पृष्ठागतं, परिवृत्तं, समानतं च ।

अत्र सम्यग्विश्लेषणेनेदं प्रतिभाति यद् विष्णुधर्मोत्तरस्य अनृजुः शिल्परत्नादीनामर्धुजुः एव । साचीकृतशरीरं हि साची, अर्धविलोचनम्,

अध्यर्धाक्षमिति समानार्थप्रतिपादकमेव । पार्श्वगतमुभयसाधारणम् ।
क्षयवृद्धयनुसारत त्रयोदशस्थानानि समुपलभ्यन्ते—तानि यथा—दृष्ट्यागतम्,
अनुजुगतं, मध्याध्याध्वंम्, अर्धाध्वं, साचीकृतमुख, नत, गण्डपरावृत्त,
पृष्ठागत, पार्श्वगतम्, उल्लेप, चलित, उत्तान, दलितम् ।

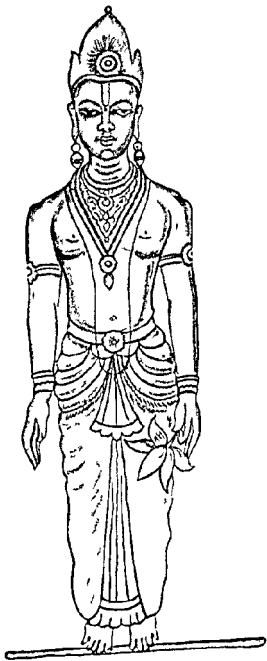
इमानि स्थानानि सस्थानानि च सम्यग् व्याख्यानमर्हन्ति ।

ऋज्वागतस्थानं तु अभिमुखं तथा सुसम्पूर्णं भवति । तत्र अङ्गप्रत्यङ्गानि
स्पष्टतया प्रतीयन्ते । अथ अङ्गानि मनोरमाणि, वक्तिका कोमला कुन्दा-
वदाता च भवेत् । स्थानमिदं मधुरं, पवित्रं, तथा सुस्पष्टरेखाभिरलङ्कृतं
स्यात् । अस्य गात्राणि तु न कदापि क्षीणत्वमाप्नुयुः ।

अनुजुस्थाने मुखस्य वक्षसः उदरस्य च सम्मुखतः पूर्णता स्योत् ।
किन्तु वटिदेशे स्कन्धे ऊरुप्रदेशे चेदक्षीणम् । नासापुटादधरोष्ठं चतुर्थांशम् ।
शरीरतो भागत्रयं क्षयमापन्नम् । प्रवृत्तस्थानलम्भोपपादनात् अस्य अधिकं
सौन्दर्यं सूच्यते । अत्र बह्वक्षं नृत्तमुद्रा प्रदर्शयन्ते ।

साचीकृतशरीरे भूमिलम्भस्तु तिर्यक् । इदं तु सुकुमारं, सर्वाङ्गमनोहरं,
लोचनलोभनीयम् । अत्र वक्तिवाकार्यं तु अनिन्द्यं स्यात् । इदमक्षस्य
चतुर्भागेन क्षीणं भवेत् । भ्रुवो च अत्रांशेन न्यूनौ । ललाटस्य नासाग्र-
भागस्यापि अर्धांशो लुप्यते । अवशिष्टं अर्धांशं अङ्गुलचतुष्टयेन क्षीणम् ।
नयनमपि अङ्गुलद्वयेन क्षीणत्वमुपगतम् । भ्रूलेखनं अङ्गुलद्वयेन तुल्यम्—
कोमलरेखाभिरलङ्कितं स्यात् । नयनस्य कृष्णाशा न छायागता नैव
ऋज्वो न चापि कोपनात्मिका स्युः ।

अर्धविलोचनस्थानस्य गहदं वैचित्र्यं दृश्यते । अत्र भ्रुवोः एकमेव
नेत्रमुपलभ्यते, अपरं तु लुप्तम् । भ्रुवोरपि तथैवावस्था । अर्थात् एका
एव भ्रुवस्तथा दृश्यमाना । ललाटवक्रता एवमात्रात्मिका । गण्डस्य
मानेन अर्धाङ्गुलम्, अपरं अर्धांशश्च लुप्तं स्यात् । ये तावद् दृश्यानां सारा-
ते एव यथायथं प्रदर्शनीया नान्ये । तण्डलेषां अर्धाङ्गुलावच्छिन्ना, हनी-

श्रीवेंकटेश्वर मूर्ति

विस्तार एकयवात्मक (अङ्गुलाष्टमभागात्मक) स्यात् । सम्मुखस्थ वक्षः अर्धांशेनैव प्रदर्शनीयम् । अस्य अपरार्धांशो लुप्तो भवेत् । अनेन प्रकारेण नाभिमुत्तात् केवलम् अर्धाङ्गुल स्थानमेवावशिष्यते । कटिदेशस्यापि अर्धभाग एव प्रदर्शित स्यात् । यत् विश्विदपर प्रदर्शनीय भवेत् तत्तु अर्धभागेनैव कार्यम् । इदमर्धमिलोचनस्थानमाकारेणैव परिज्ञेयम् । इदं च छायागतमित्यपरनाम्नापि परिचीयते ।

पार्श्वगतं स्थानं त्वित्यम्—अत्र केवलं वामपार्श्वमथवा दक्षिण-पार्श्वमेव प्रदर्श्यते न तूभयम् । अङ्गस्यापरे भागा लुप्ता अथवा क्षय-मापन्ना । अङ्गस्य गतिरपि ईदृशी एव । अवरोष्ठवत् एक नासारन्त्र, एकं ललाट, (ललाटार्ध) एक नेत्र, एका च भ्रू, एक श्रोत्र, चिबुकार्धमेव प्रदर्श्यते । तत् कपोलस्थलं यत् शिरस्स्थवालैः आकीर्णं प्रदर्शनीयम् । इदं निर्दिष्ट-मानलक्षणान्वितं, माधुर्यलावण्यादिगुणोपेतं भित्तिकसहितं भवेत् ।

परावृत्ताख्यस्थाने परागतं मुखम् एकया यलयया हीनं स्यात् । कण्ठदेशे, स्कन्धे, चिबुके, ललाटे च एककलाया न्यूनता । बाहुस्थल, वक्षः, कटिस्थान, गोपनाङ्ग कलाद्वयहीनं जायते । किन्त्वपराणि अङ्गानि न भृशं कृशी-कृतानि स्युः । भागानुसारेणास्य मानं भवेत् ।

पृष्ठागतस्थाने सर्वं शरीरम् अतीव सौन्दर्येण पृष्ठत एव प्रदर्शनीयं भवति । भ्रूल्लेखा ईपदवक्रभागमुपगता स्यात् । प्रत्यङ्गसन्धिस्थानं वक्रम्, अपाङ्गम् ईपत् प्रदर्शयितव्यम् । अपाङ्गदत्तदृष्टिः कपोलस्थलमतिमनोहरं प्रतीयेत । इदं शान्तं, सुस्थिरं, लोचनलोभनीयं भवेत् । सौन्दर्यं माधुर्यं चान् वरते । इदं पृष्ठागतं स्थानं पुस्तकेषु चित्रेष्वपि प्रायशः सगुणलभ्यते ।

परिवृत्तस्थाने उत्तमाङ्गमवश्यमेवैकेन भागेन अर्थात् अङ्गुलचतुष्टयेन न्यूनं स्यात् । परिवृत्तिकारणात् ऊर्ध्वभागं क्षामेण अङ्गेन सह समभावेन

अवस्थितो भवेत् । अर्धाङ्गं पुरत एव सन्निहितमस्ति । छायागतीतिमनुसृत्य द्वौ अर्धांशौ यथाक्रमेण ऊर्ध्वे निम्नभागे च प्रदर्शनीयौ । अंशद्वयस्य परस्परं सादृश्यं ग्राम्यम्, निःप्रयोजनीयं च । दृष्टेर्विनोदनाय मध्याशः यथोचितं क्षयमुपगच्छेत् ।

यत् नवमं स्थानं समागतं नाम तत्र सम्पूर्णनयनदृष्टिः जघनदेशे प्रतिष्ठापिता स्यात्, पादगुल्फं दृश्यमानं, कटिभागस्य ऊर्ध्वांशः क्षयमागतः, अपराशश्च दृश्यते । पादाङ्गुलितल लुप्तं किन्तु पादतलद्वयं सम्पूर्णं दृश्यमानं भवेत् । चतुर्विधु सुसम्पूर्णमिदं भवेत् । भयानकरसोऽत्र अनेन न ध्वन्यते । बाहुश्च प्रकाशितः स्यात् । मुखम् अवलुप्तं भवेत्, कन्धरस्यापि लोपः, तथा च एका जङ्घा अपि अवलुप्ता स्यात् ।

एषा नवस्थानानां शिल्पिनः प्रज्ञाबाहुल्यात् बहवो विकारा अपि भवितुमर्हन्ति । इमानि सर्वाणि स्वकीयैः लक्षणैः अवच्छिन्नानि भवेयुः इति नास्ति सन्देहः । एषां पश्चात् पृष्ठभूमिः समानभागेन विरचनीया, यथाविधि च कर्तव्या । पृष्ठभूमिभागे प्रथमतः यथायथं मानं परिकल्पनीयम् । तदनन्तरं च लक्षणपरिमाणानुसारेण इगानि नवस्थानानि प्रयत्नतः लेख्यानि स्युः । सर्वेऽपि भावा एभिरेव नवस्थानैः प्राकाश्यमर्हन्ति । स्थावरजङ्गमात्मके सम्पूर्णे भूमण्डले नवस्थानेभ्यः अधिकं नूतनं किञ्चिन्नैवोपलभ्यते । अर्थात् इमानि नवस्थानानि स्थावरभूतलस्य जङ्गमजीवलोकस्य च सर्वान् भावान् भावविकारांश्च प्रकाशयितुं शक्नुवन्ति ।

अतः परं चित्रसूत्रस्यान्तिमपर्याये क्षयवृद्धिमधिकृत्य आलोचितम् । चित्रकृद्भिः अवश्यमेव समासेन अथवा संक्षेपेण अस्योपयोगित्वं ज्ञातव्यम् । अङ्गप्रत्यङ्गानां संस्थानादेव क्षयवृद्धी प्रादुर्भवतः । स्थानानां वैपम्यात् आसामपि त्रयोदश भेदा उपलभ्यन्ते । इमानि त्रयोदशस्थानानि उताहो त्रयोदशसंस्थानानि एवंक्रमेण परिचीयन्ते—दृष्ट्यागतम्, अनृजुगतं,

मध्यार्धाधिम्, अर्धाधिं, साचीकृतमुखं, नतं, गण्डपरावृत्तं, पुष्पागतम्, उल्लेपं, चलितम्, उत्तानं, बलितम्—इमानि सर्वाणि संस्थानानुसारतः परिकल्पनीयानि । मण्डलानि वैशाखप्रत्यालीढसञ्चालनैः प्रदर्शनीयानि । पादावपि समाः अर्धसमाः चाऽस्युः । चलानि सुस्थितानि भवेयुः ।

प्रसङ्गेऽस्मिन् आलीढप्रत्यालीढादीनां यथार्थाविबोधाय किञ्चिदालोचनमुचितम् । आलीढपदं तु आलीढासननाम्ना अथ च प्रत्यालीढपदं प्रत्यालीढासननाम्नापि परिचीयेते । यदा दक्षिणं जानु अग्रे न्यस्य वामजानु पश्चात् नीयते तदेवासनम् आलीढासनमिति । अस्य विपरीतं तु प्रत्यालीढम् । अर्थात् अत्र वामजानुन. अग्रे स्थापनं तथा च दक्षिणजानु पश्चात् नीयते । आलीढप्रत्यालीढभङ्गीनां निदर्शनं बुद्धगयाया प्राचीन-प्रस्तरालेख्ये एवोपलभ्येत । तत्र बाणनिक्षेपरतयो. ऊपाप्रत्यूपयोः सूर्यसमन्वितयोः ये मूर्ती ते तु आलीढप्रत्यालीढान्विते एव । पूर्णिमा-प्रान्ते प्राप्तासु कतिपयमुद्रासु आलीढभङ्गिः समुपलभ्यते । मोयसू (Maues) इत्यस्य ताम्रमुद्रासु शिवरक्षितस्य धातुगुद्रासु च समुपलब्धायाः शिवमूर्तेः आलीढभङ्गिः द्रष्टव्या । तन्त्रसारग्रन्थे तारासम्बन्धिनी इयमुक्तिः स्मर्यते—'प्रत्यालीढपदां घोराम् ।'

समार्धसमपादात् द्विविधं स्थानं निष्पाद्यते । पदभूयिष्ठं यत् समपादं तत्तु ऋज्वागतेष्वेव दृश्यते । तदितरमर्धसमपादं मण्डलेषु समुपलभ्यते । तथा चोक्तं—

“तद् गात्वा पदभूयिष्ठं स्थानं समपदं स्मृतम् ।
मण्डलं च द्वितीयं स्यात्..... ॥”

धन्विनां वैशाखम्, आलीढं, प्रत्यालीढं ज्ञेयम् । कलिकातायां भारतीय-पुरातत्त्वसंग्रहालये अंशावशिष्टे कस्मिंश्चित् गान्धारशिल्पनिदर्शने रथस्थितः सूर्यः तत्सन्निहिता बाणनिक्षेपरता एका मूर्तिः पूर्वोक्तभङ्गि-भिरवलोक्यते । खड्गचर्मधारिणा चित्रं विषमपदं गोसूत्रकगतं स्यात् ।

शक्तितोमरपाषाणभिन्दिपालाद्यक्षधराणां चलितभङ्गिमा आलीढपदं च
स्यात् । चक्रशूलगदाकुणापधारिणां दलितं विजेयम् ।

श्रीमूर्तिनिर्माणे नियमस्तु भिन्नः । तत्र संस्थाने एकपादस्तु
समः अपरश्च विह्वलः; शरीरं सलीलं स्यात् । क्वचिच्च आधारभूतैः कैश्चित्
अन्वितं भवेत् । विशालजघनदेशो लीलाविलासैर्विभ्रान्तिं जनयति ।
पादविन्यासः सुस्थिरः स्यात् ।

कालवशादवस्थावैषम्याच्च जनाः प्रायश एवास्यां पृथिव्यां लक्षणपरि-
माणज्ञानहीनाः । अतः इदं विज्ञाय शिल्पी आत्मबुद्ध्या प्रचोदितः सन्
क्षयवृद्धिगतानि इमानि सर्वाणि विरचयेत् । इमे ये मानप्रमाणमूलका
नियमा उक्तास्ते तु न पर्यासाः । शोभनप्रतिमानिर्माणकाले मनोरम-
चित्राङ्कनसमये मानप्रमाणनियमैः सह आत्मविचारबुद्धितीक्ष्णविश्ले-
षणबोधः सहजातशिल्पानुरागः स्वकर्मनिष्ठा इत्यादयश्च अपेक्ष्यन्ते ।
तदैव इष्टसिद्धिर्भवति ।

प्रत्यालीटम् (प्रत्यालीटपदम्)
पूर्णिमा (विहार) मण्डले लम्बा
यन्त्रविदारिता मुद्रा

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् ।

चित्रसूत्रम्

३५

माकण्डेय^१ उवाच^२ ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि चित्रसूत्रं तवानघ ।
उर्वशीं सृजता^३ पूर्वं^४ चित्रसूत्रं नृपात्मज ॥
नारायणेन मुनिना लोकानां हितकाम्यया ।
प्राप्तानां^५ वञ्चनार्थाय^६ देवस्त्रीणां महामुनिः^७ ॥
सहकाररसं गृह्य उर्वशीं चक्रे वरस्त्रियम्^८ ।
चित्रेण सा ततो जाता रूपयुक्ता वराप्सरः ॥
यां दृष्ट्वा ब्रोडिताः^९ सर्वा^{१०} जग्मुस्ता देवयोपितः^{११} ।
एवं महामुनिः कृत्वा चित्रं लक्षणसंयुतम् ॥
ग्राहयामास स तदा विश्वकर्माणमच्युतम्^{१२} ।
यथा नृत्ते तथा चित्रे त्रैलोकयानुकृतिः^{१३} स्मृता ॥

१. माकण्डेयः छ

२. सृजताः वे, क, ल, च, छ

३. प्राप्तानां व

४. महामुनिः छ

५. ब्रडिताः व; ब्रोडिता छ

६. देवयोपितः व; देवयोपिता छ

७. त्रैलोकयानुकृतिः व

८. × छ

९. पूर्वं वे, क, ल

१०. वा-वनापार्थाय व; व.वनापार्थाय छ

११. वरस्त्रियम् छ

१२. स्तर्वा छ

१३. विश्वकर्माणमच्युतम् व

दृष्टयश्च^१ तथा भावा अद्भोपाङ्गानि^२ सर्वशः ।
कराश्च ये मता नृत्ते^३ पूर्वोक्ता नृपसत्तम ॥

त एव चित्रे विज्ञेया नृत्तं चित्र परं मतम् ।
नृत्ते प्रमाणं यन्नोक्तं^४ तत् प्रवक्ष्याम्यतः शृणु ॥

हंसो भद्रोऽथ^५ मालव्यो रुचकः शशकस्तथा ।
विज्ञेयाः^६ पुरुषाः^७ पञ्च^८ तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

उच्छ्रायायामतुल्यास्ते^९ सर्वे ज्ञेयाः^{१०} प्रमाणतः ।
स्वेनैवाङ्गुलमानेन शतमष्टाधिकं भवेत् ॥

प्रमाणं नृप हंसस्य भद्रस्य तु^{११} पञ्चत्तरम् ।
चतुर्भिरधिकं ज्ञेयं मालव्यस्य तथा नृप ॥

शतकं च रुचकस्योक्तं^{१२} दशोनं शशकस्य च ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारस्ताल इत्यभिधीयते ॥

आगुल्फान्तं^{१३} चतुर्भागं^{१४} पादोच्छ्रायः प्रकीर्तितः ।
द्वौ^{१५} च तालौ^{१६} तथा जङ्घे पादतुल्ये^{१७} च जानुनी ॥

१. दृष्टयस्तु ग, घ, छ, य; दृष्टयः च च २. अद्भोपाङ्गम् छ

३. महापुत्रो वे, क, ग; मता इट्टा नृत्ते च ४. येनोक्तं वे, य नोक्तं च, यप्रोक्त छ

५. भद्रोऽथ च

६. विज्ञेयः ख, छ

७. पुरुष. ख, छ

८. च (पञ्च स्थले) छ

९. उच्छ्रायायामतुल्या च

१०. ज्ञेया छ

११. स्वेनैवा वे; स्वनेवा छ

१२. च च

१३. यकस्योक्त छ

१४. अङ्गुलान्तं वे; अङ्गुलान्तं क, च, छ

१५. चतुर्भागं वे; अतुर्भागः क, च, छ

१६. द्वौ च

१७. ताले च

१८. पादतुल्ये च

जङ्घातुल्यौ^१ तथा चोरु^२ नाभिस्तालं तु मेढूतः ।
 तावच्च नाभेर्हृदयं^३ हृदयात्^४ कण्ठं^५ एव च ॥
 कण्ठस्तालस्त्रिभागः स्यात्तालं च वदनं भवेत् ।
 तालपङ्कभागमप्युक्तं ललाटोपरि मस्तकम् ॥
 मध्ये मेढू^६ तु विज्ञेयमिति दैव्यं प्रकीर्तितम् ।
 तालः प्रोक्तः^७ करो राजन् बाहू सप्तदशाङ्गुलौ ॥
 प्रबाहू^८ तावदेवोक्तौ^९ वक्षसोर्धमथाष्टकम्^{१०} ।
 एतदायामतः प्रोक्तं मानं हंसस्य पार्थिव^{११} ॥
 श्यनेनैवानुसारेण शेषाणामपि^{१२} कल्पयेत् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां समाः सर्वे^{१३} नराधिपाः^{१४} ॥

सामान्यतस्ते नृपवर्य मानं^{१५}
 प्रोक्तं मया हंसनराधिपस्य ।

१. जङ्घातुल्यो ल, जङ्घतुल्यो छ,
जङ्घातुल्यो च	२. द्वौ तु क, ल, छ
३. नाभिहृदय वे, क, ख, ग, घ, च;
नाभिहृदयां छ	४. हृदया ल, च
५. कण्ठम् क, ख, ग, छ	६. कण्ठताल च, छ
७. त्रिभागरस्यात्ताल छ	८. स छ
९. प्रोक्ता- च	१०. प्रबाहू च
११. चोक्तो च	१२. वक्षसोर्ध्वमथाष्टकम् छ
१३. हंसस्यापार्थिव छ	१४. पार्थिव क
१५. आयामं छ	१५. समस्तसर्वे छ
१६. नराधिप वे, क, ख, छ, नराधिपा च १७. मानं च	

प्रत्यङ्गमानं^१ च^२ मयोच्यमानं
समांसतस्त्व शृणु राजसिंह ॥

इति^३ श्रीविष्णुधर्मोत्तरे^४ तृतीयखण्डे^५ मार्कण्डेयवज्रसवादे^६
चित्रसूत्रे^७ आयामोच्छ्रायमानवर्णनो^८ नाम पञ्चविंशत्तमोऽध्याय^९ ॥

१. प्रत्यङ्गमानं छ

२. × छ

३. 'धर्मोत्तरेषु च

७. × छ

८. आयामोच्छ्रायमान नाम छ, घ, च

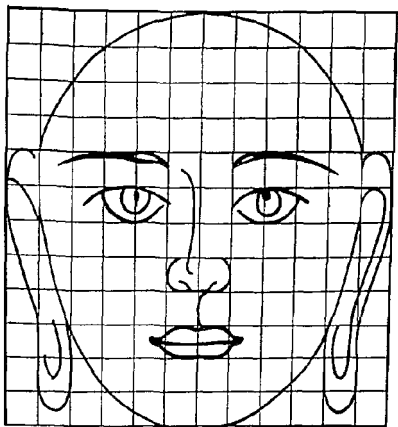
२. तु ण, घ च

४. × छ

६. × घ

८. + तृतीयखण्डे च

१०. × छ घ

द्वादशाहुलपरिणाहो मूर्त्तौ
एकतालः = द्वादशाहुलय

माकण्डेय^१ उवाच^२

अथ प्रत्यङ्गविभागो भवति । तत्र द्वादशोऽङ्गुलपरिणाहो^३ मूर्धा ।
चतुरङ्गुलोच्छ्रायमष्टाङ्गुल^४ ललाटम् । शङ्खी^५ चतुरङ्गुली द्व्यङ्गुलोच्छ्रायी^६ ।
पञ्चाङ्गुली^७ गण्डी । चतुरङ्गुली^८ हनुः^९ । द्व्यङ्गुली कर्णां चतुरङ्गुलो-
च्छ्रायी^{१०} । कर्णमध्योऽङ्गुल^{११} तद्रन्ध्रमुदकम्^{१२} । पालिरनियमेन^{१३} ।
कर्णस्य लुटिका^{१४} पालि । नासा चतुरङ्गुला । अग्रे द्व्यङ्गुलोच्छ्राया^{१५}
त्रिकायामा^{१६} च । नासापुटार्थोऽङ्गुलिविस्तारो द्विगुणद्विगुणायामौ^{१७} । नासीष्ठ-
मर्धाङ्गुलम्^{१८} । ओष्ठोऽङ्गुल । चतुरङ्गुलायाममास्यम्^{१९} । अघरोऽङ्गुलम् ।
ह्यङ्गुल^{२०} चिवुकम् । चत्वारिंशददन्तास्तेष्वप्यष्टौ^{२१} दंष्ट्रा । अर्धाङ्गुलोच्छ्रिता

१. माकण्डेय छ

२. X छ

३. द्वाविंश^३ ग घ, व

४. परीणाहो वे च

५. 'मङ्गाङ्गुले छ

६. शङ्खी छ

७. 'लोच्छ्रायी च

८. पञ्चाङ्गुली च

९. चतुरङ्गुली क, ल, च

१०. हनु क, ल च

११. चतुरङ्गुलीच्छ्रायी च; 'लेच्छ्रायी छ

१२. षण्मध्योऽङ्गुलम् वे, च

१३. 'मुदकम् व

१४. पालिरनियमेन च

१५. X ग, लटिका छ

१६. द्व्यङ्गुलोच्छ्रायाति व, ख ग, च, छ

१७. चायामा च क, च ग्रामा च ख च,

काम यामा च छ, दायामा चं ग

१८. नासामु^{१८} छ

१९. द्विगुणायामौ ख

२०. नासाच्छ^{२०} ल, मसीच्छ^{२०} व, 'मस्युलम् छ

२१. ओष्ठार्था^{२१} च

२२. 'लश्च^{२२} छ

२३. 'यानसास्यम् च

२४. द्व्यङ्गुली गक

२५. चत्वारिंश च

- २६. 'स्तेष्वष्टौ

दन्ताः^१ । अङ्गुलद्वादशभागिका दंष्ट्रा । अङ्गुलैर्विस्तृते^२ त्र्यङ्गुलायामे^३
नेत्रे । नेत्रविभाग कृष्णमण्डलम् । पञ्चभागास्तारा । अर्धाङ्गुलविस्तृते^४
त्र्यङ्गुलायामे^५ भ्रुवी । तयोद्वर्धङ्गुलमन्तरम्^६ । चतुरङ्गुलं नेत्रान्तकर्णविव-
रम्^७ । दशाङ्गुलविस्तृता ग्रीवा एकाविंशत्यङ्गुलपरिणाहा । षोडशाङ्गुल^८
स्तनान्तरम् । षडङ्गुलं स्तनजद्वयन्तरम्^९ । षोडश बाहुमूलपरिणाहः । द्वादशाग्रे
सप्ताङ्गुल करतल पञ्चाङ्गुल विस्तृतम् । पञ्चाङ्गुलप्रमाणा^{१०} मध्यमिका ।
तत्पूर्वंदलहीना^{११} प्रदेशिनी । तत्तुल्या चानामिका । तत्परिहीना कनिष्ठिका ।
सर्वा समन्त्रिभागपर्वा^{१२} । पर्वाधि^{१३} नखा । त्र्यङ्गुलमङ्गुल^{१४} द्विपर्वः । जठर-
परिणाहो द्वाचत्वारिंशदङ्गुल^{१५} । वेद्यप्रमाणाभ्यामङ्गुल^{१६} नाभिः । कटिरष्टा-
दशाङ्गुला विपुला । तत्परिधिश्चतुश्चत्वारिंशत् । चतुरङ्गुलविस्तृतौ वृषणी ।
षडङ्गुल तावत्परिणाहं मेढूम् । तन्मध्यत ऊरु चतुरङ्गुलौ । तद्विगुणपरिणाह-

१. दन्त एव च

२. विस्तृता ये

३. नेत्र^{***} विस्तृते X छ, अर्धाङ्गुलि^०

वे, अर्धाङ्गुलो ग

७. तयोद्वर्धङ्गुलमान्तरङ्गुलमान्तरम् क,

मान्तरम् च; मानतम् छ

८. षोडशाङ्गुल ज

११. पञ्चाङ्गुल * * * कनिष्ठिका ग X

१२. समन्त्रिभागपर्वा क, समन्त्रिभागसर्वा ल

१५. त्र्यङ्गुलं घ; तदङ्गुलं छ

१७. वेद्यप्रमाणाभ्यामङ्गुल क, ल, वेद-

प्रमाणाभ्यामङ्गुल च

२. अङ्गुलि^० क, ल, ग

५. अङ्गुलायामे घ, छ

६. यानौ च

८. करण विवरम् क

१०. स्तनजद्वयन्तरम् क, स्तनजद्वयम्

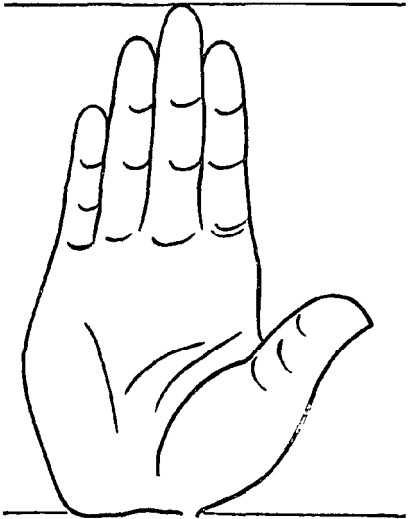
घ, स्तनजद्वयन्तरम् छ

१२. तत्पूर्वंदलहीना ल

१५. पूर्वाधिं क, ल, ग, गर्वाधिं घ

१६. द्वाचत्वारिंशदङ्गुल. वे, ग

१८. तत्परिधि^० घ, च

सहादुल वरुल पञ्चादुलविस्तृतम्
सर्वाः समविभागवर्वा

विपुले^१ जानुनी । तद्विगुणपरिणाहं^२ जङ्घामम्^३, पञ्चाग्रं चतुदंश-
परिणाहम् । द्वादशदीर्घो^४ षडङ्गुलविस्तृतो^५ पादौ^६ । त्रिकायताङ्गुली^७ ।
अङ्गुष्ठतुल्या प्रदेशिनी^८ । तदष्टांशोर्ना^९ शेषाः । अङ्गुलचतुर्भांगहीनोऽङ्गुष्ठनखः^{१०} ।
तदधंप्रमाणं प्रदेशिन्याः । तदष्टभागः शेषाणाम् । सर्वपादमङ्गुलमष्टाङ्गुलोत्-
सेधः^{११} । अङ्गुले^{१२} पाष्णी । वनुरङ्गुलोच्छ्रायी इति हंसप्रमाणं भवति ।
भवन्ति चात्र^{१३}

शेषाणां पार्थिवेन्द्राणां^{१४} मानं युक्त्या प्रकल्पयेत् ।

अनेनैवानुसारेण^{१५} स्वमानस्यानुसारतः^{१६} ॥

मध्वक्षेत्रेन्द्रगौरस्तु नागराजभुजो बलो ।

हंसगामी सुमध्यश्च हंसश्च सुमुखो^{१७} भवेत् ॥

रोमरुद्धकपोलस्तु गजगामी महामतिः ।

वृत्तोपचितयाहुस्तु भद्रः पद्मनिभो भवेत् ॥

मुद्गदयामस्तु^{१८} मालव्यः कृशैर्मध्यस्तनुच्छ्रविः ।

आजानुबाहुः^{१९} पीनांसो दन्तिघोणो महाहनुः ॥

१. तः द्विगुणं च; परिणाहं स

२. जङ्घामम् च, छ

३. तदं च

४. त्रिकायताङ्गुली क, त्रिकायतां

वे, स, ग; ऽङ्गुष्टा छ

५. शोनाशेषा छ

६. तदधं छ

७. अङ्गुली क, छ, षडङ्गुले च

८. शेषाणां छ

९. शेषान्वसारतः छ

१०. परिणाहे घ, छ

११. द्वादशो च

१२. पदो वे, स

१३. प्रदीशिनी च

१४. नता छ

१५. मष्टाङ्गुलं सेधः घ, मष्टाङ्गुलमष्ट्या छ

१६. X च, भवति क, स, छ

१७. शेषान्वसारेण छ

१८. मध्यवृत्तश्चन्द्रं ग, मध्यं क, स, च,

मपार्श्वं छ

१९. तनुषो च

२०. अ च

२१. वृत्तोपचितं वृत्तं X छ; वृत्त-
मध्यं वे

२२. आजानुबाहुः च

शरद्गौरस्तु^{१५} रुचकः^{१६} कम्बुग्रीवो महामतिः ।
 सत्यस्तु^{१७}, रूसिकश्चैव^{१८} बलवांश्च प्रकीर्तितः ॥
 रक्तश्यामस्तु शशकः किञ्चित्कर्पूरकस्तथा ।
 पूर्णगण्डश्च चतुरो मध्वक्षश्च^{१९} प्रकीर्तितः ॥

इति ^{२०}श्रीविष्णुधर्मोत्तरे^{२१} तृतीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे^{२२} चित्रसूत्रे
 प्रमाणवर्णनो^{२३} नाम^{२४} षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः^{२५} ।

१५. 'गौरः तु म

१७. सत्यात् क

१९. विञ्चिद्वृत्तरुके क, ल, विञ्चिः

दम्बुरव' अ छ; विञ्चिद्वृत्तभुंरुके म

२१. इति श्री X छ

२३. तृतीयं...संवादे X छ; मार्कण्डेयवज्र-

संवादे तृतीयखण्डे अ

२५. नाम X अ

१६. रुचकः तु

१८. गिरःशैव अ; गिरःशैव छ; गिरःशैव वे

२०. सत्यात्तत्र म; सत्यात्तत्र छ

२२. 'धर्मोत्तरे तु अ

२४. प्रमाणवर्णनं अ, छ

२५. तद्...संवादे X छ, षट्त्रिंशत्तमः अ

मार्कण्डेय^१ उवाच

अङ्गप्रत्यङ्गमानेन यथा पञ्च नराः^२ स्मृताः ।
 द्वियः पञ्च तथा ज्ञेयास्ता एव^३ मनुजोत्तम ॥
 पुरुषस्य समीपस्था^४ कर्तव्या योषिदीश्वर^५ ।
 नरस्कन्धप्रमाणेन कार्य्यका सा यंधामति^६ ॥
 अद्भुतौ द्वौ नरात् क्षामं^७ त्रयो मध्यं विधाधते ।
 अधिका च कटिः कार्य्यो तथैव चतुरङ्गुलम्^८ ॥
 उरः^९ प्रमाणतः कार्य्यो^{१०} स्तनौ नृप मनोहरो ।
 नृपाश्च सर्वे कर्तव्या महापुरुषलक्षणाः ॥
 जालपादकराः^{११} कार्य्यस्तथा वै चक्रवर्तिनः ।
 ऊर्णयं च भ्रुवोर्गोच्ये तेषां कार्य्यं तथा शुभम् ॥
 रेखाश्च करयोः कार्य्यस्तिम्बो राज्ञां^{१२} मनोहराः ।
 शशक्षतजसद्भाशाः^{१३} शस्ता^{१४} वै क्षामकोटकाः^{१५} ॥

१. मार्कण्डेय घ, छ

२. ज्ञेयास्त एव ग

३. 'योपर व'

४. काम व

५. उरं छ

६. जालपादकरा ग

७. शशक्षतजसद्भाशुं छ

८. शामकोटका व

९. नरा व

१०. शमीपस्था व

११. यथामिति वे, यथामतिः क छ

१२. चतुरङ्गुलीवु व

१३. प्रमाणतः कार्य्यो छ, प्रमाणतः शनौ व

१४. शाम छ

१५. शस्ता वे व, छ

तदङ्गभङ्गिनः^१ सूक्ष्मा निजस्नेहाभ्यलङ्कृताः^२ ।
घनेन्द्रनीलसदृशाः^३ केशाः^४ कार्यास्तथा शुभाः ॥

कुन्तला दक्षिणावर्तिस्तरङ्गाः सिंहकेसराः ।
वर्धरा जूटदसरा हृत्येताः केशजातयः^५ ॥

चापाकारं भवेन्नेत्रं मत्स्योदरमथापि वा^६ ।
नेत्रमुत्पलपत्राभं पद्मपत्रनिभं तथा ॥

शशाकृति^७ महाराज^८ पञ्चमं परिकीर्तितम् ।
चापाकारं भवेन्नेत्रं प्रमाणेन^९ यवाद्ययः^{१०} ॥

मत्स्योदराख्यं^{११} कथितं तथा यवचतुष्टयम् ।
नेत्रमुत्पलपत्राख्यं प्रमाणात्^{१२} पद्म्यवं स्मृतम् ॥

पद्मपत्रनिभं नेत्रं प्रमाणेन यवा नव^{१३} ।
शशाकृति^{१४} च विज्ञेयं तथैव च यवा दश ॥

स्वमानाङ्गुलमानस्य^{१५} यवमानं प्रकल्पयेत् ।
चापाकारं भवेन्नेत्रं योगभूमिनिरीक्षणात् ॥

१. तरङ्गं य, ग

२. चङ्गेनं च, "तदसं" छ

३. वक्रजोत्तयाः छ

७. शशाकृति य, शानाकृति ये, क, छ,

ग, घ, छ

९. प्रमाणे तु छ

११. मत्स्योदराख्यं छ

१३. न तु च

१५. स्वमानाङ्गुलमानस्य य; स्वमाना-

ङ्गुलमानस्य छ

२. "स्वलङ्कृता" छ

४. X य, वेदावधार्यां छ

५. य ग

८. महाराजा छ

१०. यथा त्रियं वे

१२. प्रमाणं य

१४. शशाकृति य

मत्स्योदराकृति^१ कार्यं^२ नारीणां कामिनां तथा ।
 नेत्रमुत्पलपत्राभं^३ निर्विकारस्य शस्यते ॥
 घ्रस्तस्य रुदतश्चैव पद्मपत्रनिभं^४ भवेत् ।
 'क्रुद्धस्य वेदनान्तस्य'^५ नेत्रं शशाकृति^६ भवेत् ॥
 ऋपयः पितरश्चैव^७ देवताश्च नराधिप ।
 स्वप्रभाभरणाः कार्या^८ द्युतिमन्तस्तथैव च ।
 सुष्णान्तस्तेजसां^९ तेजः परेषां नृपसत्तम ॥
 सम्यग् विचार्य नृपतिः स्वधिया यथोक्तं
 - ल्येतत्^{१०} प्रमाणभनुरूपमनिन्दितं^{११} च ।
 स्थानैरनेककिरणैः स्थिरभूमिलम्बैः
 कार्यं तदेव सुकुमारमंजिल्लरेग्वम्^{१२} ॥

इति ^{१३}श्रीविष्णुधर्मोत्तरे^{१४} तृतीयपाण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे^{१५}
 चित्रसूत्रे^{१६} सामान्यमानवर्णनो नाम^{१७} सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः^{१८} ।

१. मत्स्योदराकृति घ

२. कृ × छ

३. पाराकृतिः टा, ग, शानाकृति क;

पाराकृतिः वे, ष, छ

४. मनुष्णान्तस्तेजसा घ, ङ

५. 'मनुष्णमनिन्दितं घ

६. 'नेत्रम् क, ग, ग

७. 'वर्णनोत्तरे घ

८. 'नृतीय'.....'सूत्रे × छ

९. नाम.....'याय' × छ, सप्तत्रिंशत्तमो व

२. हर्यं क, वमं छ

४. वेदनातुरस्य ङ

६. श्लेषयत्तपित्तदेव टा

८. एतत् ग; मत् छ

१०. सुकुमार वे

१२. इति भी × छ

१४. मार्कण्डेयवज्रसंवादे तृतीयपाण्डे घ

१६. सामान्यमानं घ, छ

माकण्डेय उवाच

नेत्रमुत्पलपत्राभं रक्तान्तं कृष्णतारकम् ।
 प्रसन्नं दीर्घपक्षमान्तं मनोज्ञं मृदु सत्तम^१ ॥
 देवतानां करं^२ राजन् प्रजाहितकरं भवेत् ।
 समे गोक्षीरवर्णाभे स्निग्धे जिह्वाग्रपक्षमले^३ ॥
 प्रसन्ने पद्मनेत्रान्ते मनोज्ञे प्रियदर्शने ।
 कृष्णतारे^४ विशाले च नयने श्रीमुखप्रदे^५ ॥
 चतुरस्र^६ सुसम्पूर्णं^७ प्रसन्नं शुभलक्षणम् ।
 अत्रिकोणमवक्रं च अधिकारमुखं^८ भवेत् ॥
 दीर्घमण्डलचक्राणि त्रिकोणादीनि यानि च ।
 यज्यानि तानि देवानां प्रजासु शिवमिच्छता ॥
 कार्या हंसप्रमाणेन देवा यदुकुलोद्बह^९ ।
 तेषां च लोम कर्त्तव्यमक्षिपक्षमसु^{१०} च^{११} भ्रुवोः ॥
 अतः शोषेण^{१२} गात्रेषु देवाः स्युर्लोमवर्जिताः^{१३} ।
 द्विरष्टवर्षकाराश्च^{१४} तथा कार्या दिवोकसः ॥

१. ता च X

२. कृत व क, स ग घ, छ

३. कृष्णतारि ग; कृष्णतार छ

४. चतुरस्र घ; चतुरस्र छ

५. अधिकारमुख क, ल, छ

६. कर्त्तव्यमलपक्षसु क, ल, छ

७. शोषणु घ

८. द्विरष्टवर्षकाराः घ छ

९. मृदु सत्तमम् ष, ग, च, छ

१०. जिह्वाग्रपक्षमले ल, ग, छ, जिह्वाग्रपक्षमले घ

११. श्रीमुखप्रदे ल

१२. सुसम्पूर्णं घ

१३. यदुकुलोद्बह घ

१४. घ X छ

१५. स्युर्लोमवर्जिता. घ

प्रसन्नवदना नित्यं तथा च स्मितदृष्टयः ।
 मुकुटैः^१ कुण्डलैर्हारैः केयूरैरङ्गदैस्तथा ॥
 भूपितास्तेऽथ कर्तव्याः शुभस्रग्दामधारिणः ।
 श्रोणीसूत्रेण महता पादाभरणधारिणः^२ ॥
 यज्ञोपवीतवन्तश्च^३ सावतंसास्तथैव च ।
 जान्वघोलम्बिना कार्याः शोभिना कटिवाससा ॥
 वामे मनुजशार्दूल^४ दक्षिणं जानु दर्शयेत् ।
 अंशुकं च तथा कार्यं देवतानां मनोहरम् ॥
 प्रभा च तेषां कर्तव्या मूर्ध्नि मूर्ध्नः प्रमाणतः ।
 मण्डलाभा महाराज देवतातोऽनुकारिणी ॥
 ऊर्ध्वा दृष्टिरधोदृष्टिस्तिर्यक्^५ तेषां^६ विवर्जयेत्^७ ।
 हीनाधिका वा दीना^८ वा क्रुद्धा रुक्ष्णा तथैव च ॥
 ऊर्ध्वा तु मरणाथोक्ता शोकायाथः प्रकीर्तिता ।
 तिर्यग् धनविनाशाय^९ हीना भवति मृत्यवे ॥
 अधिका शांकजननी दीना च नृपसत्तम ।
 रुक्ष्णा धनक्षयाय स्यात् क्रुद्धा भयविवर्धिनी ॥
 क्षामोदरी^{१०} न क्षम्यन्वा न कार्या चाधिकोदरी^{११} ।
 सक्षता^{१२} च न कर्तव्या तथा यदुक्कलोद्वह^{१३} ॥

१. मुक्तै च	२. पादाभरणधारिणा वे
३. यज्ञोपवीतवन्तश्च च	४. मनुजशां मूल ग, छ
५. प्रभा... देवता X छ	५. तिर्यक्केयु छ
७. X छ	६. विवर्जयेत् ग
९. चादीनां ग छ	१०. तिर्यग्धनविनाशाय वे
११. क्षामोदरी वे, छ; छातोदरी व;	११. पादोदरी छ
क्षामोदरी व	१२. यदुक्कलो व च
१३. गुह्यता वे, क, ल, ग; दूष्यता च	

हीनाधिकप्रमाणा च रूक्षवर्णा तथैव च ।
विवृतेन च वक्त्रेण नता च यदुनन्दन^१ ॥

प्रमाणहीनैरङ्गैश्च त्वधिकैरपि^२ पार्थिव ।
क्षामोदरी^३ जुद्भयदा मरणायाधिकोदरी ॥

सक्षता^४ मरणायोक्ता^५ हीना धनविनाशिनी ।
अधिका शोकजननी रूक्षवर्णा भयप्रदा ॥

विवृतेन च वक्त्रेण कुलनाशकरी^६ भवेत् ।
प्राच्याभा धननाशाय दक्षिणेन च मृत्यवे ॥

पश्चिमेन सुतग्री च^७ उदग्^८ भयविवृद्धये ।
प्रमाणहीनां नाशाय अधिका देशनाशिनी ॥

अश्लक्ष्णा मरणायोक्ता क्रुद्धा^९ रूपविनाशिनी^{१०} ।
प्रमाणहीनां प्रतिमां तथा लक्षणवर्जिताम्^{११} ॥

प्रावाहितापि^{१२} विप्रेन्द्रैर्नाविशन्ति दिवोकसः^{१३} ।
आविशन्ति तु तां नित्यं पिशाचा दैत्यदानवाः ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मानहीनां^{१४} विवर्जयेत् ।
चित्रलक्षणसंयुक्तं प्रशस्तं सर्वमुच्यते ॥

१. यदुनन्दन छ

२. शातोदरी वे, ल, छातोदरी व,
शान्तोदरी छ, छातोदरी घ

५. भरभयोवत च

७. स्याद् घ

९. प्रमाणाहीना ध

११. क्रुद्ध छ

१२. सप्रविषजिताम् घ

१५. दिवास्त छ

२. स्वरिभिरपि छ

४. रूक्षता घ

६. कुलनाशकरी घ

८. उदग् छ

१०. देशनाशिनी छ

१२. उपविनाशनी घ

१४. प्रावाहितस्य वे, प्रावाहितान्वि घ

१५. मानहीना घ, छ

आयुष्यं च यशस्यं च धनधान्यविवर्धनम् ।
तदेव लक्षणापेतं^१ धनधान्यविनाशनम् ॥

देवा नरेन्द्र कर्तव्याः शोभावन्तः सदैव^२ तु ।
सुगेन्द्रैवृषनागानां हंसानां गतिभिः^३ समाः ॥

सलक्षणं चित्रमुशन्ति^४ धन्यं
देशस्य कर्तुर्वसुधाधिपस्य ।

तस्मात् प्रयत्नेन सलक्षणं तत्
कार्यं नरैर्यत्परैर्यथावत् ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे^५ तृतीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे^६ चित्रसूत्रे^७
प्रतिमालक्षणवर्णनो^८ नामाष्टविंशत्तमोऽध्यायः ।

१. तदेवापक्षणापेतं च, छ

३. सुगेन्द्र छ

५. विष्णुधर्मोत्तरे च; चित्रसूत्रे च

७. यत्परै X इ

९. मार्कण्डेयवज्रसंवादे तृतीयखण्डे च

११. प्रतिमालक्षण नाम च;

प्रतिमालक्षणवर्णनो छ

२. शोभावन्तसदैव छ

४. गतिभिरसमाः छ

६. इति च

८. 'यत्परैर्यु च

१०. तृतीय सूत्रे X छ

१२. अष्टविंशत्तमो च

माकण्डेय^१ उवाच^२,

शुभाकारविहाराणि नानावर्णधराणि च ।
 नवस्थानानि रूपाणां शृणु तान्यनुपूर्वशः ॥
 ऋज्वागतं भवेत् पूर्वमनुजु तदनन्तरम्^३ ।
 साचीकृतशरीरं^४ च भवत्यर्धविलोचनम् ॥
 ततः पार्श्वगतं नाम पुरावृत्तमनन्तरम् ।
 पृष्ठागतमधः कार्यं^५ परावृत्तं^६ समानतम् ॥
 एतान्यनेकमेदानि नवस्थानानि^७ भूपिते^८ ।
 एकैकस्येह भवतः शृणु मे नृप लक्षणम् ॥
 तत्राभिमुखमेवादी^९ स्पष्टमानगुणान्वितम् ।
 सुसम्पूर्णं सुचारुवर्द्धं सुश्लक्ष्णामलवर्तकम्^{१०} ॥
 सुशुद्धं मधुरं^{११} स्पष्टरेखासंस्कारभूपितम्^{१२} ।
 यद् भवेत् स्थानमक्षीणगात्रम् ऋज्वागतं^{१३} तु तत् ॥
 मुखस्यादावतोऽक्षीणं घक्षस उदरं तथा ।
 कट्याश्च स्कन्धदेशाच्च ऊरुतश्च क्षयं गता^{१४} ॥

१. माकण्डेयः छ, माकाण्डेय च

२. भवेत्पूर्वमनुजु तदनन्तरम् स

५. मपःकार्यं X छ

७. अवरपानि क; सवस्थानानि घ

९. 'तोषादो क

११. मधुरं घ

१३. पृष्ठागतं घ, वे, क, ल, ग, ख

३. X छ; उवाच च

४. साचीकृतशरीरं स

६. पुरावृत्तम् वे; परावृत्तम् ल

८. विभूषिते क

१०. सुशुद्धमलवर्तकम् वे, क, ल, ग, ख, छ

१२. 'साकारभूपितम् छ

१४. गतः क; गताः छ

नासापुटाधरोष्ठानां चतुर्धाशं च बुद्धिमत्^१ ।
 क्षयं नीतं त्रिभागं च यस्य गात्रेभ्य एव च ॥
 कान्तरूपं^२ परं^३ स्थानं स्थानलम्भोपपादितम्^४ ।
 एतदेवैर्जुनामोक्तमनेककरणाश्रितम्^५ ॥
 यत् तिर्यग्भूमिलम्भेन नेत्रहारि सुवर्तनम्^६ ।
 सुकुमारं चतुर्भागं क्षीणं सर्वाङ्गशोभनम् ॥
 अध्यर्धभ्रूललाटे^७ चाप्यध्यर्धं घ्राणमुत्कटम्^८ ।
 भागक्षयावशेषार्धं^९ कलापक्षीणलोचनम् ॥
 कलावलुप्तभ्रूलोखं लिखितं स्निग्धलोम्बया ।
 न च ह्यायागतं कालं न चायं^{१०} ऋजुकोपनम् ॥
 वैकारिकत्वाच्च^{११} नृप साचोकृतमिहोच्यते^{१२} ।
 अर्धं नेत्रं मुग्धे यस्य लुप्तमर्धभ्रुवे^{१३} तथा ॥
 भङ्गो ललाटमात्रश्च^{१४} दृश्यानां सारमेव तु^{१५} ।
 मात्रार्धं चैकतो गण्डं दृश्यमर्धमृतक्षयम्^{१६} ॥

१. बुद्धिमान् घ

२. धन ग

५. एतदेव^५ ङ; एतदेव घे, क, छ

७. गुप्तमुत्कटम् घ

९. घ्राणमुत्कटम् ग, घ्राणमुत्कटम् छ

११. पापि घ

१३. *निदृश्यते छ

१५. ललाटमात्रश्च ङ, ग, छ

१७. दृश्येताप्येवैतक्षयम् ङ; दृश्येताप्येवैतं

क्षयम् ङ, छ, ग, दृश्येताप्येवैतक्षयम् घ, छ

२. वान्तरूपं घे, ग, च, छ

५. स्थानलम्भोपपादितम् ङ; स्थानलम्भो-
 पपादितम् ल; स्थानलम्भोपपादितम् ग

६. मनेककरणाश्रितम् घ;

*नामोक्तमनेककरणाश्रितम् ङ, छ

८. ललाट घ, क

१०. *शेषोपं छ

१२. खेहारिकत्वाच्च घे

१५. लुप्तमर्धभ्रुवे घे, ग, च, छ

१६. सार्धमेव घ, व, ल

मात्रार्धं कण्ठरेखाया^१ यवमाविष्कृतं हनोः ।
 उरसोऽर्धं^२ मुखं लिप्तं^३ नाभ्यास्याच्छिष्टमङ्गुलम् ॥
 अव्यर्धशेषा च कटी अन्यच्च दर्शनीकृतम्^४ ।
 अध्यर्धाक्षं परिज्ञेयमाकारेणैवमादिना^५ ॥
 ह्यायागतमिति प्रोक्तं पर्यायेणैतदेव^६ तु ।
 यस्यावलोकयते पार्श्वं दक्षिणं सव्यमेव वा ॥
 कृत्स्नमन्यर्धपातं^७ तदङ्गमङ्गगतिस्तथा ।
 एकाक्षमेकभ्रूल्लेखाधरनासा^८ ललाटवत्^९ ॥
 एकं श्रोत्रं यदर्धं स्याच्चिबुकार्धं शिरोरुहम् ।
 अहीनमानलावण्यमाधुर्यादिगुणान्वितम् ॥
 पार्श्वगतमिति^{१०} प्रोक्तं तत् स्याद् भित्तिकसंज्ञितम् ।
 अपाम्कुन्दे कलक्षीणे^{११} कण्ठदेशे^{१२} तथैव च ॥
 बाहुगण्डललाटेषु कलाख्यं^{१३} क्षयमागतम्^{१४} ।
 बाहुवक्षःकटितदस्थितिगुह्यतलेष्वपि^{१५} ॥

१. कण्ठरेखाया ये, क ग

२. लुप्तं द, ग

३. परिज्ञेयमाकारेणैवमादिना च

७. कृत्स्नमन्यर्धपातं ये, ग

कृत्स्नमन्यर्धपातं क, ख

९. एकाक्षमेकभ्रूल्लेखाधरनासा ये, ब, ल, ग

११. गृहीतमानं ये; आहीनमानं ग

१३. पार्श्वगतमिति ल

१४. कण्ठदेशे ल

१५. क्षयमागतम् ब, ल, घ

४. उरसोर्धो क ल

५. अ-पश्चाददर्शनीकृतम् घ; °दर्शनी° छ

६. पर्यायेणैतदेव तु क; पर्यायेणैतदेव तु ल

८. तमङ्गमङ्ग क, ल, घ, च

९. ललाटावत् छ

१०. °लावण्यं° छ

११. कले क्षीणे ये, ल; कले क्षीणे ल

१२. कालाट्यं ये, ब, ल

१३. ह्यतलेष्वपि × घं, ल, ग,

ह्यतले × घ, छ

पार्श्वगतं स्थानम्

द्विकलं द्विकलं ज्ञात्वा यथाभागं कृशीकृतम् ।
 अनुरूपप्रमाणेन^१ नातितीक्ष्णाङ्गमेव^२ च ॥
 एतद् गण्डपरावृत्तं स्थानं च परिकीर्तितम् ।
 पृष्ठतो यदपि व्यक्तं^३ देहवन्धं मनोहरम् ॥
 वक्रभ्रुकुटिसर्वज्ञसन्धिपन्धनमेव च ।
 ईषद्य दर्शितापाङ्गं^४ कपोलजठरे^५ पुनः ॥
 प्रकाशितैकपाश्वेन सुस्थिरं दृष्टिहारि^६ च ।
 स्वहीनमानलावण्यमाधुर्यादिगुणान्वितम् ॥
 लेखेषु^७ पुस्तदेशेषु पृष्ठागतमिति स्मृतम् ।
 यस्योर्ध्वमङ्गपात्मेन^८ भागेन समवस्थितम् ॥
 स्थितेऽप्यभिमुखे^९र्धाङ्गे परिवृत्तिवशाद् भवेत् ।
 किञ्चिच्छ्रायागतौ कार्यावुपरिष्ठादधः पुरः^{१०} ॥
 अर्धाधगतसारूप्यं विरसं^{११} ग्राम्यसंस्थितम् ।
 मध्येन नेत्ररम्येण यथाभागविलोपिना^{१२} ॥
 विज्ञेय दधतः कार्यं परिवृत्तं नरेश्वर ।
 समग्रदृष्टिस्फिग्देशं दृष्टपादतल^{१३} तु^{१४} यत्^{१५} ॥

१. कृशीकृतम् घ, वे, क, ल, ग, घ, छ

२. अनुदपप्रमाणेन घ,

अनुदपप्रमाणे घ क, अनुदपप्रमाणे तु छ

३. नातितीक्ष्णाङ्गमेव घ घ

४. 'अशुक्लं' क, ल, छ, छ

५. कपोले जठरे घ

६. स्वहीनमान घ

७. लेखेषु घ, घ

८. यस्यावोर्ध्वमङ्गपात्मेन वे

९. पुनः छ

१०. यथावोर्ध्वमङ्गपात्मेन वे, क, ल

११. घ क, क, ल, छ

१२. स्थितेऽप्यभिमुखे घ, स्थितेऽप्यभिमुखे वे

१३. विरसं घ; विरसं वे, क, ल

१४. दृष्टिपादतल क, क, दृष्टिपादतलं + क

१५. इय घ

ऊर्ध्वतः क्षीणदृष्टार्थं दृष्ट्या^१ शेषं^२ कटिस्थलम् ।
 लुप्तपादाद्दुःखितलं^३ दृश्याशेषतलद्वयम्^४ ॥
 चतुरस्रं^५ सुसम्पूर्णमभयानकदर्शनम् ।
 प्रकाशीकृतथाहूर्ध्वमदृष्टमुखकन्धरम् ॥
 लुप्तं जह्वैकतो ज्ञेयं नाम्ना स्थान समानतः^६ ।
 नवान्येतानि^७ सर्वाणि तथोक्तैरभिराजितम् ॥
 लक्षितैर्लक्षितव्यानि त्वयानुक्रमशो नव^८ ।
 एषां^९ प्रज्ञाविशेषेण^{१०} विकाराणि बहून्यपि^{११} ॥
 एकैकशेन^{१२} भूभागैः^{१३} कर्तव्यानि यथाविधि^{१४} ।
 त्वया सन्तः समासाद्य सम्यङ्मानं तु भूतले^{१५} ॥
 स्थानानीमानि मानार्थैर्गुणैर्लेख्यानि यत्नतः ।
 नवैवैतानि^{१६} दृष्टानि सर्वभावेष्वनिन्दितम्^{१७} ॥

१. दृश्या क, ल, छ, X च

३. लुप्तपादाद्दुःखितलं ग

५. चतुरस्रं च

७. 'बाह्वरसदृष्ट' ग; 'बाह्वश्च सुदृष्ट' घे, ल;

'बाह्वे न ल च, बाह्वश्च सदृष्ट' छ

९. नवान्येतानि घे, क, ल, ग; न चाग्यानि

घ; न चाग्येतानि छ

११. ऐषा च

१३. बहून्यपि घे

१५. भू भागैः च

१७. सम्यमानतभूतले घ; सम्यद्मानं तु

भूतले च

१९. सर्वभावेष्वनिन्दित घे; सर्वभावेषु

निन्दितम् छ

२. X च

४. दृश्यारातितलद्वयम् घ, छ; दृश्यावि-
तलद्वयम् क, ल ग

६. 'मभयानकदर्शितम्' छ

८. स्थानसमानतः च

१०. प्रज्ञाविशेषेण घे, च, छ

१२. एकैकशेन घे

१४. यथाविधि घे

१६. नवैवैतानि छ

१७. सर्वभावेष्वनिन्दित घे

स्थानानि नाधिकमतः^१ परमस्ति हि^२ किञ्चन^३ ।
जीवलोकं परिक्रम्य सततं स्थाणुजङ्गमम् ॥

उत्तमाधममध्येषु प्रमाणगुणतः सदा ।
चित्रं विचित्रं त्रिविधं प्रमाणं त्रयमेव च ॥

क्षयवृद्धी च कात्स्नर्येन^४ मया तेऽभिहितेऽनघ^५ ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि क्षयवृद्धिविधिं^६ क्रमात् ॥

चित्रविद्भिर्भिरसंज्ञैश्च समासेनेतरेण च ।
त्रयोदशविधैवात्र क्षयवृद्धिरुदाहृता^७ ॥

स्थानानां बहुसंस्थत्वाद्दङ्गावयवसम्भवा ।
स्थानं पृष्ठागतं^८ पूर्वमवर्जुगतमेव च ॥

मध्यार्धार्धं तथार्धार्धं साचीकृतमुखं तथा ।
नतं गण्डपरावृत्तं^९ पृष्ठागतमथापि च^{१०} ॥

पार्श्वगतं च विज्ञेयमुखेषु चलितं^{११} तथा ।
उत्तानं चलितं चेति स्थानानि तु त्रयोदश ॥

१. नाधिकमतः क, ल, ग; नाधिकतम घ, छ २. च छ

३. किञ्चन क, किञ्चिन्न छ

४. कस्तेन क

५. तेऽभिहिते नृप क, क, ल, ग, च

६. क्षयवृद्धीवधी ग; क्षयवृद्धि विधीयते
घ, क्षयवृद्धीवधी छ

७. चित्रवेता^१ घ, चित्रविद्भा^२ छ

८. 'दचाहृता क

९. बहुसंस्थत्वाद्दङ्गावयवसम्भवा छ

१०. दृष्टगतं ग, पृष्ठागतं घ

११. गण्डपरावृत्तं घे

१२. तु घ; वा छ

१३. विज्ञेयमुखेषु चस्तिन ग

कार्याण्येतानि^१ सर्वाणि नामसंस्थानतो नृप ।
मण्डलानीह^२ वैशाखप्रत्यालीढक्रियाक्रमैः ॥
समाश्रार्द्धसमाः^३ पादाः^४ सुस्थितानि चलानि च ।
समासपदस्थं^५ च द्विविधं^६ स्थानकं^७ भवेत् ॥
तद्गत्वा पदभूयिष्ठं^८ स्थानं समपदं स्मृतम् ।
मण्डलं च द्वितीयं स्यात् स्थानान्यन्यानि यानि च ॥
तान्येकसमपादानि^९ विचित्राणि चलानि च ।
तत्र वैशाखमालीढं^{१०} प्रत्यालीढं च धन्विनाम्^{११} ॥
चित्रगोमूत्रकगतं^{१२} विषमं खड्गचर्मिणाम् ।
चलितं खलितायस्तमालीढैकपदक्रमम् ॥
शक्तितोमरपाषाणभिन्दिपालादिधारिणाम् ।
सवल्लितं^{१३} चक्रशूलगदाकुणपधारिणाम् ॥
एकपादसमस्थानं^{१४} द्वितीयेन तु विद्गलम्^{१५} ।
शरीरं च सलीलं स्यात् सावष्टम्भैः^{१६} कचिद् द्रुतम् ॥

१. कार्याण्येतानि व, क ख, ग	२. × ग
३. समभयंसम ख, ग, समाश्रार्द्धसमाः च;
समाश्रार्द्धसमाः छ	४. पादा ख, ग
५. समासपदस्थ वे, क, ख छ	६. द्विविधे छ
७. स्थानके क, ख, छ	८. तद् शब्दव्यायतमुद्दिष्ट व
९. तान्येक च	१०. समुपादानि छ
११. वैशाखमालीढ क	१२. धन्विताम् क
१३. चित्रगोमूत्रकगत च, छ, चित्रगो-
मूत्रकगत ग	१४. पाषाण × च
१५. "भिन्दिपालादि" क	१५. सवल्लित छ, मवल्लित च
१६. "गदाकुणप" क छ, "गदाकरणाप" ग	१६. एकपादसम स्थान क, ख, छ; एकपाद
सम स्थान च
१७. विद्गलम् व, ग	१७. सावष्टम्भै

विद्मलम्
पूर्णिया (बिहार) मण्डले लब्धा
मन्त्रविदारिता मुद्रा

लीलाविलासेविभ्रान्तं विशालजयनस्थलम्^२ ।

स्थिरैकपादविन्यासं स्त्रीरूपं विलिखेद्^५ बुधः ॥

प्रमाणहीनस्तु जनोऽस्ति भूयान्^४

कालस्य भावस्य बलात् पृथिव्याम्^६ ।

इति प्रचिन्तात्मधिया बुधेन

कार्यं प्रमाणं क्षयवृद्धियोगे ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे^७ तृतीयश्लोके माकण्डेयवज्रसंवादे^८ चित्रसूत्रे
क्षयवृद्धिर्नाभिकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः^९ ।

१. लीलाविमास ग

२. °स्थिरैकपादा छ, स्थिरैकपाद च

३. जनोऽस्ति भूयान् क, ज, य; जनोऽनु-
भूयात् वे

४. °धर्मोत्तरेण च

५. क्षयवृद्ध्याभ्यायो नामाष्टत्रिंशत्तमोऽध्याय
च, क्षयवृद्ध्याभ्यायो नाम छ

६. विशाल च स्तनस्थलम् छ

७. विलिखेद् बुध छ

८. चरतपृथिव्याम् च

९. माकण्डेयवज्रसंवादे तृतीयश्लोके च,
माकण्डेयवज्रसंवादे X छ

विष्णुधर्मोत्तरपुराणसम्पादनाय संगृहीतानामालोचितानां हस्तलिखितपुस्तिकानां परिचयः

विष्णुधर्मोत्तरपुराणं १९६६ सवति बम्बेनगरस्य वेङ्कटेश्वरयन्त्रालयात् सर्वप्रथमं प्रकाशितमास्ते । १९२४ ईशवीये वर्षे डा० ष्टेला क्रैमरिश इत्याख्याता विदुषी कलिकातानगर्याम् अस्य चित्रसूत्रमाङ्गलभाषयानूद्य प्रकाशितवती । तदनन्तरं सम्पूर्णमिदं पुराणमंशत्रयात्मकेन सविभज्य डा० प्रियवाला साह इत्यनया बरोदात्तः १९५८ ईशवीये वर्षे प्रकाशितम् ।

ग्रन्थस्यास्य सम्पादनायास्माभिरेषा सर्वेषां पाठादिकमालोचितम् । इमानि सर्वाण्यालोच्य तथा निम्नोक्तानि मातृकामग्नानि पुस्तकान्यानाम्य शुद्धपाठनिर्णये यत्न आस्थितः । एषामालोचितानां हस्तलिखितपुस्तिकानां क्रमशः परिचयः प्रदीयते ।

(क) पूनास्थितभाण्डारकरओरिएण्टलरिसर्चइन्सटिटिउट इत्यस्य पुस्तिकेयम् । (संख्या ६१ स १८७५-१८७६) देशजे पत्रे लिखिता । सम्पूर्णपत्रसंख्या १२०, दैर्घ्येण ३५'५६ से० मी० तथा प्रत्येन १५'२४ से० मी० इयम् । अनुमानतः शतवर्षीयप्राचीनाभिः देवनागरलिपिभिः लिखिता । लेखनकालः कश्चन नास्ति । अष्टादशोत्तरशताध्यायैः सम्पूर्णा । प्रतिपृष्ठं द्वादशपङ्क्तिसमन्वितम् । प्रायशः प्रत्येकपङ्क्तौ एकोनचत्वारिंशद् अक्षराणि ।

(ख) रयलएशियाटिकसोसाइटी बम्बे इत्यस्य पुस्तिकेयम् । (संख्या १७५८ वी० डी० २४६-२५० भौदाजीसग्रहः) प्राचीने देशजपत्रे लिखिता । सम्पूर्णपत्रसंख्या ११४, दैर्घ्येण ३८'१० से० मी० प्रत्येन च १७'७८ से० मी० इयम् । समयः विक्रमाब्द-१९२५.

विंशत्युत्तरशताध्यायैः सम्पूर्णा । प्रतिपृष्ठ द्वादशपङ्क्तिसमन्वितम् ।
प्रायश प्रत्येकपङ्क्तौ त्रिचत्वारिंशदक्षराणि ।

(ग) पूनास्थितभाण्डारकरओरिएण्टलरिसर्चइन्सटिटिउट इत्यस्य
पुस्तिकेयम् । (सरया ९३ स० १८७५-१८७६) चल्कलपत्रे
लिखितेयम् असम्पूर्णा । दैर्घ्येण २६.७ से० मी० तथा प्रस्थेन
२४.७७ से० मी० चेयम् । तृतीयाध्यायादारभ्य एकोनचत्वारिंश-
दुत्तरत्रिंशत्तमाध्यायपर्यन्तमस्य विस्तृति । प्राचीनै शारदालिपिभि
लिखितेयम् । प्रतिपृष्ठमेकादशपङ्क्तिसमन्वितम् । एकस्या पङ्क्तौ
प्रायश अष्टाविंशत्यक्षराणि सन्ति । अस्या पुस्तिकाया प्रथमद्वितीया-
पृचत्वारिंशत्तमा अध्याया न वर्तन्ते तथा अन्तिमोऽध्यायोऽ-
सम्पूर्णं ।

(च) वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयसरस्वतीभवनग्रन्थागारस्य पुस्तिका ।
कुवेरनाथशुक्ल, डेस्क्रिप्टिभ क्याटालग अफ संस्कृत
म्यानुस्क्रिप्ट्स इन दि सरस्वती भवन, भल्युम ५, न० १५७३१.
प्राचीने देशजे पत्रे लिखिता । सम्पूर्णपत्रसख्या (२८६+२५५+
३०१) ८४२. समयोल्लेखो नास्ति । देवनागरलिपिभि लिखिते-
यम् । प्रायश सर्वपत्रेषु षोडश पङ्क्तयः । एकैकस्या पङ्क्तौ द्वात्रिंशद्
अक्षराणि ।

आरम्भ — ओ श्रीगणेशाय नम ओ श्रीसरस्वत्यै शारदायै नम श्रेयसे ।

ओ नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।

देवी सरस्वती व्यास ततो जयमुदीरयेत् ॥

अन्तिमोऽक्ष — समाप्ता (१ स) विष्णुधर्मोत्तर, रामाय नम, ओम्,
राधाकृष्णाय (१ भ्या) नम, ओम् ।

(छ) वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयसरस्वतीभवनग्रन्थागारस्य पुस्तिका ।
कुवेरनाथशुक्ल, डेस्क्रिप्टिभ क्याटालग अफ संस्कृत म्यानुप्-

क्रिप्ट्स इन दि सरस्वती भवन, भल्युम ५, नं० १५६६३ ।
 प्राचीने देशजपत्रे लिखिता । सम्पूर्णपत्रसंख्या (२८४+२२४+
 ११३) ६३१. समथोल्लेखी नास्ति । देवनागरलिपिभिः लिखि-
 तैयम् । दैर्घ्येण ३६'६ से० मी० प्रस्थेन च १६'५ से० मी०
 इयम् । प्रायशः सर्वपत्रेषु द्वादशपङ्क्तयः । प्रत्येकपङ्क्तौ त्रिचत्वारि-
 शद् अक्षराणि ।

आरम्भः—ओं श्रीगणेशाय नमः । ओं श्रीगुरवे नमः ।

ओं नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

अन्तिमोऽंशः—इति विष्णुधर्मोत्तरेषु मार्कण्डेय(?)वज्रसंवादे तृतीयकाण्डे
 कालनियमपूजानामाध्यायः समाप्तश्चायं (?) विष्णु-
 धर्मोत्तरम् । रामः ।

हिन्दी अनुवाद

३५

मार्कण्डेय मुनि ने कहा.—

हे निष्णाप राजपुत्र, इसके बाद तुम्हारे रामने अब मे चित्र सम्बन्धी वर्णन कर रहा हूँ। इसके पहले नारायण नामक मुनि ने संसार की शुभकामना से प्रेरित होकर उर्वशी की सृष्टि के साथ चित्र सम्बन्धी वर्णन किया था। महामुनि ने उपस्थित देवलियों की वचना के हेतु आम्र वृक्ष का रस लेकर जमीन में सुन्दरी स्त्री का अंकन किया। चित्र द्वारा वह अत्यन्त रूपवती सुन्दरी अप्सरा हो गयी थी। उसे देखकर सभी देव-स्त्रियाँ ललित हो गयी थी। महामुनि ने ऐसा लक्षण सयुक्त चित्र बनाकर अच्युत विश्वकर्मा जी को दे दिया था। जैसे नृत्य में वैसे ही चित्र में भी त्रिभुवन को अनुकरणशील माना गया है।

हे राजन्, दृष्टि तथा भाव सभी अग प्रत्यग, हाथ जो कि नृत्य के बारे में पहले ही कहा गया है, वे सब ही चित्र के बारे में भी जानने चाहिये। नृत्य श्रेष्ठ चित्र माना गया है।

अत्र नृत्य में जैसा प्रमाण उक्त नहीं है, वह सब कहूँगा। आप सुनते रहिये। पाँच प्रकार के पुरुष बहे गये हैं। हस, भद्र, मालव्य, रुचक और दशक। इन सभी के लक्षण मैं बता रहा हूँ।

इन सभी पाँच प्रकार के पुरुषों की उचता और विस्तार अपने परिमाण के अनुसार होंगे।

हे राजन्, हस का परिमाण अपनी ही अंगुलियों से एक सौ आठ (१०८) अंगुल होगा। भद्र का वैसे ही एक सौ छ (१०६) अंगुल होगा। वैसे ही मालव्य को एक सौ चार (१०४) अंगुल जानना

चाहिये । तथा रुचक का सौ (१००) अंगुल और शशक का नव्वे (९०) अंगुल परिमाण होता है ।

वारह (१२) अंगुल के विस्तार से एक ताल कहा गया है । पादो की उच्चता तालो का एक चौथाई १/४ भाग होता है, अर्थात् तीन अंगुल होता है । दो फिल्लियो (जाँधो) का परिमाण दो ताल अर्थात् चौबीस (२४) अंगुल होता है और दो जानु (पैर की गाँठ) पैर के बराबर अर्थात् तीन अंगुल होती है । दो ऊरुओ का परिमाण दो फिल्लियो (जाँधो) के बराबर अर्थात् चौबीस (२४) अंगुल के बराबर होता है । लिंग से नाभि एक ताल अर्थात् वारह (१२) अंगुल, नाभि से वक्षस्थल का केन्द्र, वक्षस्थल के केन्द्र से कण्ठ एक एक ताल का त्रिभाग १।३ अर्थात् चार अंगुल और मुख मण्डल का परिमाण एक ताल अर्थात् वारह अंगुल (१२) होता है । ललाट का उपरिस्थ मस्तक एक ताल का पष्ठाश १।६ अर्थात् दो अंगुल का होता है । पंर स लेकर मस्तक पर्यन्त जितना दीर्घ है, उसके बीच में लिंग होता है । हस्त का परिमाण एक ताल अर्थात् वारह (१२) अंगुल है । बाहुएँ सत्तरह (१७) अंगुल और प्रवाहुओ (कन्धे से बाहु पर्यन्त स्थान) का परिमाण भी उतना ही है । आठ (८) अंगुल परिमाण वक्ष के आधे का होता है । इसी विस्तार के अनुरूप हस का परिमाण आप से कहा है ।

इसी के अनुसार और पुरुषा के भी परिमाण की कल्पना करनी होगी ।

हे राजन्, सभी के दीर्घ्य और विस्तार समान होने चाहिये । हे राजाधिराज, मैंने हस पुरुष का सामान्यतया परिमाण कहा है । अब इसके प्रत्येक अंग का विस्तारित परिमाण मैं कह रहा हूँ । आप ध्यान दीजिये ।

माकण्डेय ने कहा :—

अब प्रत्येक अंग का विस्तारित परिमाण मैं बता रहा हूँ ।

मूर्धा (सिर) का परिमाण (१०) बारह अंगुल । ललाट की उच्चता चार अंगुल और विस्तार आठ अंगुल है । दोनो शंखो (कच्चा) का विस्तार चार अंगुल और उच्चता दो अंगुल है । गालो का विस्तार पाँच अंगुल है । हनु चार अंगुल है । कर्ण की उच्चता चार अंगुल और विस्तार दो अंगुल है । कर्णरन्ध्रा (कान का घुघ्रा) एक अंगुल है । कर्णपाली (कान की लपट) के परिमाण का कोई नियम नहीं है । नाक चार अंगुल, सामने की उच्चता दो अंगुल और विस्तार तीन अंगुल है । दोनो नासा-पुटो का एक-एक अंगुल विस्तार और दो दो अंगुल परिधि है ।

नाक से ओष्ठ पर्यन्त स्थान का परिमाण आधा १।२ अंगुल है । नीचा ओष्ठ एक अंगुल और मुत्त चार अंगुल है । अधर एक अंगुल और चिबुक (ठुठ्ठी) दो अंगुल है । दाँत चालिस होते हैं । उसमे आठ दंष्ट्रा (बड़े दाँत) होते हैं । दन्त की उच्चता आधा १।२ अंगुल और दंष्ट्रा की उच्चता एक अंगुल का बारहवाँ भाग १।१२ है । नेत्र की उच्चता एक अंगुल और विस्तार तीन अंगुल है । नेत्र के अन्तर्गत जो काला मण्डल है, नेत्र के तीन भागो मे से एक भाग १।३ उसकी परिधि होती है । नेत्र के अन्तर्गत तारा नेत्र के पाँच भाग मे एक भाग १।५ के बराबर होता है । भ्रूव की उच्चता आधा अंगुल और विस्तार तीन अंगुल है । दोनो भ्रू (भीहो) के बीच का स्थान दो अंगुल होता है । आँख के अन्तिम से कान तक के स्थान का परिमाण चार अंगुल है । ग्रीवा दस अंगुल परिमित विस्तृत है, उसका परिमाण इक्कीस (२१) अंगुल । दो

स्तनो के मध्यवर्ती अश सोलह अंगुल है। स्तन का मुख छ. (६) अंगुल और उसमें अन्तर तीन अंगुल है। बाहु मूल की परिधि सोलह (१६) अंगुल है। करतल सात (७) अंगुल लम्बा और ५ अंगुल विस्तृत कुल मिलाकर १२ अंगुल है। मध्यम अंगुली पाँच अंगुल विस्तृत ओर पाँच अंगुल उच्च है। वैसे ही तर्जनी मध्यम अंगुली के सबसे आगे अश से छोटी है। अनामिका भी इसी प्रकार की है। कनिष्ठा भी तर्जनी अंगुली के सबसे आगे अश से छोटी है। सभी अंगुली तीन पर्व (पोर) में विभक्त होगी। नख (नाखून) का परिमाण आधा १२ पोर होगा। अंगुष्ठ का परिमाण तीन अंगुल होगा। उसमें दो ही पर्व रहेगे। जठर (पेट) की परिवृत्ति व्यालिस (४२) अंगुल है। जैसा कि अन्यान्य स्थान से ज्ञात हुआ है, नाभि की परिवृत्ति १ अंगुल होगी। कटि (कमर) का परिमाण १८ अंगुल और उसकी परिधि चौवालिस (४४) अंगुल रहेगी। दोनों वृषणों का विस्तार चार अंगुल होगा। लिंग ६ अंगुल ओर लिंग के मध्यवर्ती अश से उसका व्यवधान चार अंगुल होगा। दोनों जानुओं का परिमाण अपने विस्तार से दुगुना होगा। जघा के अग्र भाग का परिमाण उससे तिगुना है। यानी ५ अङ्गुल दीर्घ और १४ अङ्गुल परिधि। पैर की अंगुलियों का परिमाण १२ अङ्गुल लम्बा और ६ अङ्गुल विस्तृत है। पैरों के अंगुठे तीन अंगुल विस्तृत होंगे। पैर की प्रदेशिनी अंगुली अर्थात् पैर के तर्जनी का परिमाण वृद्धांगुष्ठ की तरह होगा और अवशिष्ट पैर की अंगुलियाँ परिमाण में उसके आठ भाग से एक भाग कम होगी। पैर के वृद्धांगुष्ठ के नाखून का परिमाण अंगुल के विस्तार के चार भाग से एक भाग कम होगा। पैर की प्रदेशिनी वा नख उसका आधा होगा और सब नख उसके आठ भाग से एक भाग के होंगे। पैर की सब अंगुलियों का दीर्घ आठ अङ्गुल होगा। पाष्णी अर्थात् पैर की दोनों एडियों का परिमाण तीन अङ्गुल होगा। उसकी उच्चता चार अंगुल होती है। यह परिमाण हंस का होता है।

इसी के अनुसार अपने-अपने परिमाण से युक्तिपूर्वक अवशिष्ट राजाओं का परिमाण होना चाहिये ।

सुन्दर आसो वाला हंस चन्द्र की तरह गौर वर्ण होगा । सर्पराज वासुकि की तरह हाथ होंगे और मध्यभाग सुन्दर होगा, और हंस की सी गति होगी । हंस का मुख भी सुन्दर होगा । महामना भद्र की गति हस्ती की तरह होगी । उसके कपोलों में रोमावली रहेगी । बाहुएँ वृत्ताकार होंगी एवं उसका रंग पद्म जैसा होगा । मालव्य भूंग की तरह साँवला होगा और उसका मध्यदेश कृश होगा । हनुयें महान्, बाहुयें जानु पर्यन्त विस्तृत, कन्धे स्थूल और नाक हाथी की तरह होंगे । महामति रुचक शरत् की तरह गौर होगा और शंख की तरह उसकी ग्रीवा व कण्ठ होंगे । यह सत्यनिष्ठ, रसिक और बलशाली होगा । शशक रक्त श्याम वर्ण होगा । इस वर्ण से वह दीप्यमान होगा । गण्डस्थल भरा हुआ, चतुर और आँखें मनोहर होंगी ।

मार्कण्डेय ने कहा —

जैसे अग और प्रत्यग के परिमाण के अनुसार पाँच प्रकार के पुरुषों के बारे में कहा गया है, वैसे ही, हे महाराज ! स्त्रियों के भी पाँच प्रकार जानने चाहिये ।

हे प्रभो, पुरुष के समीप रहने वाली स्त्री का निर्माण करना पड़ेगा । यथेच्छया इन सब स्त्रियों की ऊँचाई पुरुष के कर्णों तक होगी ।

स्त्री का मध्यभाग पुरुष से दो अंगुल कम होगा । वैसे ही स्त्री का कटि-देश (नितम्ब) पुरुष मूर्ति से चार अंगुल अधिक होगा ।

वक्षस्थल के प्रमाण के अनुसार, हे राजन्, इन सब स्त्रियों के स्तन भी बहुत मनोरम होंगे । सभी राजाओं का निर्माण भी महा-पुरुषों के लक्षणों से युक्त होना चाहिये ।

चक्रवर्ती राजाओं के हस्त और पद जालबद्ध रहेंगे । दोनों भ्रुवों के मध्यवर्ती स्थल में मंगलमय ऊर्णा (केश) होनी चाहिये ।

राजाओं के हाथ में तीन सुन्दर रेखाएँ होनी चाहिये । वे रेखाएँ थोड़ी वक्र होंगी और खरगोश कृत चिह्न की तरह होंगी । तरंग समान आवश्यकीय गुणावली युक्त, पतले, अपने स्नेह से अलकृत और शुभ बाल गहरे इन्द्रनील मणि की तरह होंगे ।

इनकी केश राजी निम्न रूप में होंगी । दाहिने से आवर्तित (विखरे हुये), कुन्तल लहरदार (तरंग), केशर की तरह तरंगित, वधरं विभक्त आकुचित (जूटटसरा) ।

आँख धनुष की तरह मछली के पेट की तरह या उत्पल पुष्प के दल की तरह या पद्म पुष्प के दल की तरह होंगी । हे महाराज,

बर्बाँ नेत्र सरगोश की आकृति की तरह धनुषाकार होता है, उसकी बँता तीन जी होगी । मछली के पेट की तरह जो आँस है, उसका रमाप चार जी एव उत्पल पुष्प के दल की तरह आँस ६ जी परित होनी है ।

पद्म पुष्प के दल की तरह की आँस का परिमाण ६ जी और रगोश की आकृति की तरह जो आँस होती है, वह दस जी परित है । अपने अगुली के परिमाण के अनुमार जी के परिमाण की रचना की जायगी । योग में भूमि के निरीक्षण हेतु नेत्र धनुषाकार ता है ।

स्त्रियाँ और कामियो की आँस मछली के उदर की भाँति होती थीर जो निर्विकार होता है उसी आँस उत्पल पुष्प के दल की रह होगी । जो सन्नस्त है या रोता है, उसकी आँस परम पुष्प के से के समान होगी और जो क्रोधित या व्यथित होगा, उसका नेत्र रगोश की आकृति की भाँति होगा ।

हे राजन्, ऋषि, वितृपुत्र और देवता अपने-अपने, औज्यल्य में अभूषित होंगे और श्रुतिमान् होंगे । हे महाराज, वह सब अधिक तेजस्वी दासों के भी तेज का आहरण करेंगे ।

हे राजन्, ये सब ठाँक विचार करके अपनी बुद्धि द्वारा जैसा वे पढ़े गए गया है, वैसे बहुत प्रमाण के अनुसार अनिन्दित अनेक तरणों से मुक्त स्थान में और सुस्थिर वातावरण में सरल रेखा द्वारा सुन्दर मूर्ति का निर्माण करना चाहिये ।

माकण्डेय ने कहा —

उत्पल पुष्प के दल की तरह सुन्दर तथा प्रसन्न आँख के अन्दर रक्तिम आभा और उसकी तारिका काली होगी । आँख की पलक के बाल बहुत दीर्घ, सुन्दर और कोमल होंगे ।

हे राजन्, देवताओं के हाथ प्रजाओं के मंगल साधक होंगे । दोनों आँखें समान दीर्घ, दुग्ध की तरह सफेद, स्निग्ध कुचित्त अग्र रोमावलि युक्त होंगी ।

पद्म पुष्प की तरह के नेत्र का अन्तिम भाग प्रसन्न, सुचारु और सुन्दर होगा । वे बहुत बड़े काली तारा वाले रहेंगे । ऐसी आँख शोभा और सुख दान करती है ।

इन मूर्तियों का मुख चार कोने जैसा सुसम्पूर्ण, प्रसन्नचित्त, और शुभ लक्षणविशिष्ट होगा । यह वक्र तथा त्रिकोण नहीं होगा ।

प्रजाओं के मंगल की इच्छा करते हुये देवताओं की ऐसी मूर्ति का परिहार करना चाहिये, जो बहुत बड़ी, वृत्ताकार या त्रिकोण आदि है ।

हे यदुवक्ष के धारक, पूर्वोक्त हंस के प्रमाणानुसार देवताओं की मूर्ति बनानी चाहिये । आँख की पलकों में और भ्रू-द्वय में रोम दिताना चाहिये ।

देवताओं के शरीर के अन्य स्थान रोमवर्जित होंगे । १६ साल के पुरुष की तरह देवताओं का भारार होगा ।

इन सबों का मुख मण्डल सदा प्रसन्न रहेगा । दृष्टि भी निर्मल रहेगी और शरीर मुकुट, कर्ण-कुण्डल, हार, केयूर और अंगद द्वारा विभूषित होगा ।

इन सब मूर्तियों के गले में मङ्गलमय माला लटकानी पड़ेगी । सुन्दर श्रोणीसूत्र (करधनी) से और पैर के आभूषणों से ये शोभित होंगे ।

ये मूर्तिया, यज्ञोपवीत से युक्त होंगी । मूर्तियों के कन्धे विस्तृत होंगे । वल्ल सिर्फ जानु के नीचे तक ही विस्तृत होंगे ।

हे राजशार्दूल, वाम भाग में दक्षिण जानु का दिखाना उचित होगा और देवताओं के मनोरम वल्लों को दिखाना पड़ेगा ।

हे महाराज, अपने मस्तक के परिमाण के अनुसार मस्तक के ऊपर देवताओं का अनुकरण करने वाली प्रभा का निर्माण करना चाहिए ।

इन सबमें निम्नोक्त दृष्टि प्रदर्शन उचित नहीं होगा—उपरि दृष्टि, नीची दृष्टि, वक्र दृष्टि, हीन दृष्टि, अधिक दृष्टि, दीन दृष्टि, क्रुद्ध दृष्टि और रक्ष दृष्टि ।

उपरि दृष्टि मृत्यु सूचक होती है और नीची दृष्टि शोक निमित्तक है । वक्र दृष्टि से अयं हानि होती है और हीन दृष्टि मृत्यु का परिचायक है ।

अधिक दृष्टि और दीन दृष्टि दोनों शोक का कारण है । रक्ष दृष्टि से अयं का क्षय होता है और क्रुद्ध दृष्टि से रग्य का विस्तार होता है ।

हे यदुकुल के उदारक महाराज, मूर्तियों का उदर कभी स्फीत, कृश और घायल नहीं दिखाना चाहिये । ऐसे ही उदर हीन या अधिक नहीं होना चाहिये तथा उसका वर्ण रक्ष भी नहीं होना चाहिये ।

हे यदुनन्दन, मूर्तियों का मुखमण्डल विवृत और नत नहीं होना चाहिये ।

हे राजन्, इन मूर्तियों के अङ्ग-प्रत्यङ्ग न तो प्रमाणहीन होंगे, न अधिक । अल्पोदर क्षुधा और भय का कारण और अधिक उदर मरण का कारण होता है । घावयुक्त उदर से मरण होता है और हीन उदर धन का विनाश करता है । अधिक उदर से दुःख उत्पन्न होता है और रक्ष वर्ण उदर से भय होता है । जो मुखमण्डल विवृत है उससे वंश का नाश होता है । पूर्व दिशा में दीप्ति धन नाशक और दक्षिण में मृत्यु का कारण होती है ।

पश्चिम में पुत्र नाश और उत्तर में भय-वृद्धि होती है । परिमाण से हीन मूर्तियाँ विनाश का कारण और परिमाण से अधिक मूर्तियों से देश नष्ट होता है । असंगान मूर्तियों से मृत्यु होती है । क्रुद्ध मूर्ति रूप की नाशक होती है । जो मूर्तियाँ परिमाण से विच्युत और लक्षण से 'वहिर्भूत' होती हैं, उन सब देवताओं की मूर्तियों को यदि श्रेष्ठ ब्राह्मण भी आवाहन करते हैं, तो देवता नहीं प्रविष्ट होते हैं । उस प्रकार की मूर्तियों में सर्वदा पिशाचो, दैत्यों और दानवों का आश्रय होता है । इसी लिये प्रयत्न पूर्वक परिमाण-हीन मूर्तियों का वर्जन करना चाहिये ।

जो मूर्ति चित्र लक्षण से युक्त है वही अति उत्तम मानी गयी है । ये सब आयु और यश देती हैं और अर्थ और शस्यो को बढ़ाती हैं ।

इन सब लक्षणों से रहित मूर्तियाँ ऐश्वर्य और शस्यों को विनष्ट करती हैं । हे महाराज, देवताओं को सर्वदा शोभायुक्त करना चाहिये । इन सबों की गति सिंह, वृष, हाथी तथा हंस की गति के समान होनी चाहिये ।

लक्षणयुक्त प्रतिमायें देश के प्रभु और पृथ्वी के पति के सौभाग्य को सूचित करती हैं । अतएव मनुष्य अपनी नेत्रों द्वारा उचित लक्षण युक्त मूर्तियों का विधि के अनुसार निर्माण करेंगे ।

माकण्डेय ने कहा —

विभिन्न वर्णों के शुभ आकार और इच्छित से रूपों के ६ स्थान बतलाये गये हैं। उनका मे आनुपूर्विक वर्णन कर रहा हूँ। आप सुनिये :—

उनमें से प्रथम है ऋज्वागत (सरल अवस्था), द्वितीय है अनृजु (असरल अवस्था), तीसरा है साचीकृत शरीर (शरीर का वक्रीकरण), चतुर्थ है अर्धदिलोचन (जिस स्थान पर केवल एक ही चक्षु दिखायी पड़ती है)।

पञ्चम है पार्श्वगत (एक पार्श्व में जो दिखायी पड़ता है), षष्ठ है पुरावृत्त (मुख आगे की ओर हो), सप्तम है पृष्ठागत (पार्श्वगत भाग दिखायी पड़ता है, ऐसा स्थान) अष्टम है परावृत्त (मुड़कर देखने की अवस्था) और नवम है समानत (पूर्ण टेढ़ा)।

चित्र में ये सब ६ स्थान होते हैं। इन तीनों स्थानों में परस्पर बहुत ही भेद होता है। अब मैं प्रत्येक का लक्षण कह रहा हूँ। हे राजन्, आप सुनिये।

इनमें जो सबसे प्रधान है, उसको ऋज्वागत कहा गया है। इसमें परिभाषा और गुण सब ठीक-ठीक है। यह बहुत ही उत्कृष्ट और सुचारु अंग वाला है और आलोक और छाया के सुनिपुण विन्यास से युक्त है। यह अत्यन्त पवित्र और मनोरम है और इसमें विभिन्न रेखाओं और संस्कारों को बहुत ही स्पष्ट रूप में दिखाया गया है। पीछे के अंश का भी कोई अङ्ग क्षीण नहीं होगा।

सामने से मुख, बक्ष और उदर में भी कोई अंश क्षीण नहीं प्रतीत होगा। कानर ऊपर और कर्णों क्षीण होंगे।

हे बुद्धिमान, इन सबके नासिका और ओष्ठ के अंश अपने-अपने विस्तार में एक चौथाई कम होंगे और अपने शरीर का अंश अपनी विस्तृति से एक तिहाई कम होगा। यही है ऋजु नामक स्थान। इसमें सब इन्द्रियाँ (आँख, कान, मुख) दृश्यमान होंगी।

इसके बाद जो स्थान है उसका रूप बहुत सुन्दर है। यह त्रिकोण स्थान लाभ करने के कारण बहुत मनोरम प्रतीत होता है। यह वर्तुलाकार है। यह सुकुमार, चतुर्धाश क्षीण और अङ्ग-प्रत्यङ्ग सुशोभन होता है।

मौंह, ललाट, तथा नाक के अर्धांश दृश्यमान होंगे। अर्धांश से दृश्यमान नेत्र उसी सुदृश्य भंगी से क्षीणता को प्राप्त होता है।

भ्रू का कुछ अंश सुदृश्य रूप से क्षीण होता है। मुख न तो सरल है, न तो क्रुद्ध स्वभाव सूचक है और न तो काला या छाया के अन्तर्गत। हे राजन्, ऐसा अन्य रूप परिवर्तन के कारण साचीकृत कहा जाता है।

इसके बाद जो स्थान है, उसमें मुखमण्डल में एक चक्षु स्पष्ट दृश्यमान होता है और भ्रू का अर्ध अंश लुप्त होता है। केवल ललाट और एक भ्रू दृश्यमान होते हैं (मुख के अवशिष्ट अंश का केवल विशिष्ट अंश जो दिखायी पड़ता है, वह है ललाट और भ्रू की रेखा, जो कि अपने परिमाण का आधा है)। उसके बाद एक पाशवं से दृश्यमान अंश है गण्ड का आधा, और ऊपरी अंश दिखायी नहीं पड़ता। कण्ठ की स्वाभाविक दीर्घता का आधा और चिबुक को केवल एक जौ दिखाना पड़ता है। मुख का आधा भाग वक्षस्थल से लिप्त होता है। नाभि, जो कि मुख विवर से एक अङ्गुली छोटी है, उसको दिखाना आवश्यक है। कमर का तीन चौथाई अंश और अन्यान्य अंश प्रदर्शित होते हैं। इस स्थान को अध्यर्धाक्ष कहते हैं। उसमें उक्त प्रकार का लक्षण रहेगा। उसी अवस्था को कभी-कभी छायागत कहा जाता है।

एक स्थान है जिसका दाहिना या बायाँ पार्श्वं दृष्टिगत होता है । अङ्ग और अङ्ग गतियाँ एक नया स्थान बनाते हैं । जिसमें सम्पूर्ण भिन्न दृष्टिपात होता है उसमें केवल एक चक्षु, एक भ्रू, एक नासिका रन्ध्र और एक अधर ललाट की तरह दृश्य होंगे । एक कान, आघा चिवुक और बाल दृश्य होते हैं । इस स्थान में हीन परिमाण नहीं होता और लावण्य-और माधुर्य आदि गुण वर्तमान होते हैं । इसको पार्श्वगत की सजा दी गयी है । इसकी भित्तिक नामक दूसरी सजा भी है ।

एक स्थान के अङ्ग स्पष्ट रूप से अङ्कित नहीं किये जाते । इसमें उचित स्थान के अनुरूप परिमाण है । कुछ क्षय दिखायी पडता है । कण्ठ में, बाहुओं में, गण्ड में, ललाट में, हाथ में, वक्ष में, कमर में और गुह्यतल में भी बहुत नैपुण्य से क्षीणता होगी । प्रयोजनानुसार सब अङ्ग-भाग क्षीण होंगे, किन्तु अति तीक्ष्ण कदापि नहीं होंगे । इसी को गण्डपरावृत्त स्थान कहा गया है ।

एक स्थान है, जो पीछे से दृश्य होता है, वह बहुत ही सुन्दर होता है । इसमें सर्वश शिवजी की तरह वक्र भृकुटि और अङ्ग सस्थान बहुत अपूर्व हैं और नेत्रों का अन्त, कपोल और उदर इसमें ईषत् दृश्य हाते हैं । एक पार्श्व में यह प्रकाशित है, इसलिये चिरस्थायी और देखने में बहुत अच्छा है । इसमें अपने-अपने परिमाण ठीक और लावण्य, माधुर्य आदि गुण हैं । चित्र और मूर्ति में पीछे से यह प्रदर्शित होता है । इसलिये इसका नाग पृष्ठागत रखा गया है ।

एक ऐसा स्थान होता है, जिसमें शरीर का उर्ध्व अंश आवर्तित है । सामने स्थिर रहने पर भी परिवृत्ति (घूमने) के कारण अर्धाङ्ग ही दृश्य होंगे । सामने ऊपर से थोड़ी सी छाया पडती रहेगी ।

शरीर का निम्न अंश किसी विरस ग्राम्य की तरह अङ्कित होगा । जिसके बीच वाला अंश अपने भाग के अनुसार लुप्त हो गया है, वह देखने में बहुत अच्छा लगता है ।

हे राजन्, इसको परिवृत्त (१ परावृत्त) स्थान समझा जाय, धारण करने के लिये इसका प्रयोजन है ।

जो नवम स्थान है, उसमें पृष्ठ के दोनो निम्न अंश स्पष्ट दिखायी पडते हैं और दो पदतल भी दृश्य होते हैं । ऊपर से देखने में आधा शरीर स्पष्ट दृश्य नहीं होता है और कमर का सम्पूर्ण भाग स्पष्ट दृश्य होता है । दोनो पैरो के तल (पजे) स्पष्ट अङ्कित होते हैं, किन्तु पैरो की अङ्गुलियाँ लुप्त हो जाती हैं । चारो तरफ यह बहुत ही सुन्दर, अभयानक, और सम्पूर्ण है । इसमें हाथ का ऊपरी भाग प्रकाशित होता है । मुख और कन्धे नहीं दीखते । एक ओर जिसकी जघा लुप्त हो गयी है, उस स्थान का नाम है समानत ।

ये सब नौ स्थान तत्तत् गुणयुक्त होते हैं ।

तुमको ये सब नौ स्थान क्रमशः अपने-अपने लक्षण से युक्त दिखाने हैं । अपनी प्रज्ञा के अनुसार इसके अनेक रूप होते हैं ।

नियमानुसार इन सबको अपने-अपने स्थान पर प्रदर्शित करना आवश्यक है । पण्डित पृथ्वी पर इन सभी का सम्यक् परिमाण जानते हैं । ये सब स्थान अत्यन्त यत्नपूर्वक उचित परिमाण आदि से अङ्कित होने चाहिये । सभी अवस्थाओं में ये नौ आसन ही अनिन्दित रूप में मिलते हैं । इन्हे छोडकर उत्तम कोई स्थान नहीं है । इस सारे स्थावर जगत् ससार का सर्वदा परिभ्रमण करने के बाद मैंने इन तीनों (क्षय, वृद्धि और प्रमाण) का पूरा वर्णन किया है । ये भी दो प्रकार के हैं—चित्र (साधारण) और विचित्र (बहुवर्णयुक्त) । ये भी अपने-अपने समान परिमाण द्वारा तीन प्रकार के होते हैं । ये उत्तम, मध्यम और अधम हैं ।

हे निष्पाप, इसके बाद क्षय और वृद्धि का नियम मैं कह रहा हूँ ।

जो चित्र के ज्ञाता हैं, उन लोगों को पूर्ण रूप से या दूसरे प्रकार से क्षय और वृद्धि छोडकर और किसी सश का ज्ञान नहीं है । क्षय और वृद्धि १३ प्रकार की हैं ।

वैशालमालीटम् (वैशालीरीटपट्टहयम्)
संस्कृतविश्वविद्यालयस्य पुष्पणेतिहासविभागस्य संग्रहालयात्

इन सबका अङ्गों से जन्म होता है और स्थानों के बहुत्व से अनेक प्रभेद होते हैं ।

पहले पृष्ठागत (पीछे से दृश्य) और अवजुंगत (जो कि सीधा दृश्य होता है) को आप जाने । अनन्तर मध्यार्धाधिं (बीच से आधा), अर्धाधिं (आधा-आधा), साचीकृत मुख (जिसका मुख टेटा हो), नत (आनत), गण्डपरावृत्त (गण्ड के पीछे मुड़ा हुआ), पृष्ठागत (पीछे से दृश्य), पार्श्वगत (एक पार्श्व से दृश्य), उल्लेप (ऐसा अङ्कित कि—ऊर्ध्वगामी प्रतीत होता हो), चलित (गमनशील), उत्तान (मुख ऊपर) और वलित (परावृत्त) ये त्रयोदश स्थान हैं ।

हे राजन्, ये सब स्थान अपने-अपने नाम द्वारा स्पष्ट व्याख्यात हैं ।

यहाँ पर पैर का स्थान वैशाख (दोनों पैर परस्पर दूर स्थित हो) और प्रत्यालीढ (बायें पैर की गाँठ सामने और दाहिने पैर की गाँठ पीछे) से युक्त होगा । पैर सीधा होगा या आधा सीधा होगा ; खड़ा रहेगा या भ्रमणशील होगा । सीधा या वक्र पैर दो प्रकार का होगा । सामान्यतया बण्डायमान पैर के स्थान को समपद कहा जाता है और दूसरे प्रकार की संज्ञा है मंडल (वृत्ताकार गतिविशिष्ट) । और भी पैर के स्थान हैं । उसमें एक पैर सीधा गतिशील तथा विचित्र होता है । तीर चलाने वालों के वैशाख (दोनों पैर परस्पर दूर स्थित हों), आलीढ (दाहिने पैर की गाँठ सामने झुकी हुई और बायाँ पैर पीछे) और प्रत्यालीढ (बायें पैर की गाँठ सामने और दाहिने पैर की गाँठ पीछे) होते हैं । वृत्त में अममान गति से सूचित होता है कि ये सङ्गघारी या चर्मघारी हैं । एक पैर आलीढ अवस्था में रखकर बहुते कष्ट से ये सब चलते हैं ।

शक्तिघारी, बलमघारी, पापाण दण्डघारी, भिन्दिपाल इत्यादि घारी और चक्र, मूल, गदा और लोहे का बलम सेनेवाले बहुते तेज

चलते हैं। बलशाली पुरुष की गति कभी-कभी ऐसी अङ्कित करनी पड़ती है, जिसमें एक पैर तो सीधा है और एक पैर विदगल (गतिशील) है। कहीं पर शरीर आगे बढ़े हुए घड़ के साथ तेज और लीला से युक्त होगा।

पण्डित (चित्रशिल्पी) को रमणी की लीला और विलास से उत्कृष्ट मूर्ति ऐसी अङ्कित करनी चाहिये, जिसमें एक पैर सुन्दर रूप से स्थिर हो और जघन देश बहुत विस्तृत और विशाल हो। काल (समय) और अपने भाव के कारण पृथ्वी पर अनेक प्रमाणहीन लोग हैं, यह सोच कर बुद्धिमान् व्यक्ति को क्षय और वृद्धि के योग में अपनी बुद्धि से प्रमाण का प्रयोग करना चाहिये।

